
ИДЕИ И ПРОГРАМИ ЗА ИЗДИРВАНЕ И ПУБЛИКУВАНЕ НА ПИСМЕНИ ИЗВОРИ ЗА БЪЛГАРСКАТА ИСТОРИЯ

АНДРИАНА НЕЙКОВА

Катедра по архивистика и помощни исторически дисциплини

**Андриана Нейкова. ИДЕИ И ПРОГРАММИ ПОИСКА И ПУБЛИКАЦИИ ПИСЬМЕННЫХ
ИСТОЧНИКОВ БОЛГАРСКОЙ ИСТОРИИ**

Исследование посвящено развитию публикаторской деятельности и археографии как специализированной теории и методике в Болгарии в период после Освобождения до наших дней. На основе нового архивного материала и анализа осуществленных изданий исторических источников установлены и охарактеризованы этапы, направления и механизмы в организации публикаторской деятельности. Прослеживается постепенное накопление опыта и создание традиции, а так же влияние иностранных теоретическо-методических достижений и моделей в этой области знания и практики. Представлены тоже „забытые“ идеи, программы и десятилетние усилия И. Шишманова, В. Златарского, П. Никова, П. Мутафчиева, И. Дуичева и других выдающихся болгарских историков того периода по публикации исторических источников как многотомной серии. Раскрываются их оригинальные взгляды относительно принципов и методов работы в процессе подготовки документальных изданий.

**Andriana Neykova. IDEAS AND PROGRAMMES FOR SEARCH AND PUBLICATION
OF ARCHIVAL DOCUMENTS ON BULGARIAN HISTORY**

The present research is devoted to the development of publications of written documents as special theory and methods in Bulgaria after the liberation (1878) to resent times. On the basis of unpublished documents and analysis of already published corps of historical sources, the periods, the directions and the mechanisms of the organisation of publication activities are established and summarized. Attention is paid to the gradual gathering of experience and the build up to traditions in this field of scientific knowledge and practice. For many years the works and concepts about the publication of written documents of such historians as Ivan Shishmanov, Vassil Zlatarski, Peter Nikov, Peter Moutatchiev, Ivan Duichev were forgotten. They proposed some original ideas about the composition of a multy volume series of documents concerning the preparatory stages preceding the publication which ideas are thoroughly studies in this paper.

Публикуването на писмени извори за българската история в печатни или фототипни издания е специализирана научна дейност с дълголетни традиции.

Главната цел и смисълът на тази дейност, която е скъпо струваща за всяко общество, е създаването на документални издания, предназначени за изследванията по история, както и за нуждите на обществения живот като цяло.

Документалните издания, които съдържат писмени извори, възпроизведени печатно или фототипно, осигуряват равностойна замяна на съответните оригинали, спестяват ценно време на изследователите при издирването и проучването на необходимите извори. Чрез тези издания се поставят научните проблеми още с подбора и публикуването на извори по предварително избраните теми, въпроси и т. н. Наличието на такъв публикуван материал не може да бъде отминато и пренебрегнато от изследователите. Това задължава и осигурява по-голяма обективност при определяне на кръга от извори в процеса на историческите изследвания. Въпреки че не съдържат анализ и обобщения, за разлика от научните трудове, документалните издания съдействат за реконструирането на съществени страни от миналото, допринасят за развитието на самата историческа наука. Следователно по гносеологичен статус те са едновременно част от изворовата база и от историческата книжнина.

Документалните издания не са адресирани само към непосредствено заетите с научни изследвания специалисти. Те представляват интерес и за по-широки читателски кръгове, формират отношението на обществото към миналото, към литературното и документалното наследство като национална и общочовешка културно-историческа ценност.

Стремехът и усилията да се предоставят за използване писмените паметници и архивните документи като обществено и научно достояние са характерни за културните традиции и развитието на модерната историческа наука. Още през XIX в. в повечето европейски страни (Германия, Франция, Русия, Англия, Италия и др.) се предприема проучване и публикуване на писмените извори за националната им история под формата на многотомни серии (корпуси). Най-често тези издания се подготвяли от специализирани комисии, които били организирани към академиите на науките, архивите или други научни и културни институции в отделните страни.

Както е известно, според тогавашните научни критерии за ценни били смятани предимно наследените от миналото писмени паметници и документи. Сравнително рядко съвременните архиви, т. е. документални извори, ставали обект на научни изследвания или на публикуване.

По същото време започват да се разглеждат и осмислят теоретичните и методическите въпроси на публикаторската дейност. В резултат се обособява научната дисциплина „археография“, която изучава и разработва именно принципите и методите във връзка с публикуването на писмените исторически извори.

Налага се едно пояснение. Терминът „археография“ е от древногръцки произход *ἀρχαῖος* (*ἀρχαῖον*) – старинен, древен, и *γραφω* – пиша, преписвам. Негова-

та първоначална употреба съпада с етимологичното му значение – преписване на старинни (древни) текстове за нуждите на тогавашната обществена практика и интереси. С посочената дейност се занимавали специално обучени писари, наричани съответно „археографи“.

Освен чрез преписване, някои закони и договори, както и важни събития (делата и военните победи на владетели и т. н.) били публично огласявани с помощта на надписи, изсечени върху каменни плочи и колони. Те били поставяни на площи, по стените на храмове и други обществени сгради.

Достигнали до нас като епиграфски паметници, това са всъщност най-ранни начини и форми за публикуване на текстове и документи. Обяснимо е, че те значително се различават от съвременните документални издания, при подготовката и отпечатването на които все по-често се използват информационни (компютърни) технологии.

Средновековието наследява от античния свят същата техника и писане, респ. на документиране на обществения живот и публикуване на текстове, която останала непроменена до откриването на книгопечатането през XV в.

Що се отнася до термина „археография“, през периода от края на XVII до началото на XIX в. той се използва в Италия, Германия, Франция и други западноевропейски страни, но вече успоредно с археологията при проучване на паметниците на изкуството и литературата от гръко-римската древност. Това своеобразно терминологично съперничество приключва в полза на археологията. Като остава без свой собствен предмет, археографията изчезва завинаги не само от областта на класическите древности, но и от западноевропейската научна терминология.

Същевременно в началото на XIX в. археографията се появява в Русия със същото значение, както в посочените западноевропейски страни. Единствената разлика е, че се визират руските средновековни вещевени, художествени и писмени паметници. Постепенно обектът на археографията се ограничава само с писмените паметници за историята на Древна Рус, а предметът ѝ – с въпросите на тяхното системно издирване, описване и публикуване¹. Така археографията се утвърждава в руската научна терминология с ново, различно от Античността и Средновековието значение, като наименование на научна дисциплина и специализирана дейност по публикуването на писмени исторически извори.

В най-ново време използването на този архаичен, многозначителен и следователно спорен термин продължава. Въпреки етимологичното несъответствие, археографията присъства в понятийния апарат и терминологичната система на съвременната наука, включително и в българската².

Най-ранната поява на този термин у нас е свързана с учредената през 1905 г. Археографична комисия към тогавашното Министерство на народното просвещение (МНП). От друга страна, досега не са приведени в известност и не са проучени по-системно фактите за развитието на българската археография като теория, методика и практика³.

Изобщо не е разглеждан в специализираната литература въпросът за идеите и програмите за издирване и публикуване на писмените извори за българската история. А запазените документални свидетелства във вид на проекти, предложения, доклади и други разработки потвърждават, че за решаването на тези проблеми се е работило настойчиво и с професионална компетентност. За съжаление, състоянието на изворовата база, липсата на необходимите средства и кадри са затруднявали подготвянето и отпечатването на замислените документални поредици. Съответните проекти и програми, въпреки техните достоинства и значение за изследванията по история, не са реализирани изцяло.

Посочените неизяснени въпроси ще съставляват предмета на изследването ни, а от тях произтичат и задачите, които бихме искали да решим:

- представяне по хронологичен признак на отделните програми за издирване и публикуване на писмените извори за българската история, а също и на свързаните с тях издания;

- систематизиране и преценка на вижданията за принципите и методите на работа при подготовката на тези издания през отделните периоди;

- опит за периодизация на историята на българската археография и публицаторска дейност от гледна точка на състоянието на изворовата база и изследванията по история.

Налага се да разглеждаме избраната тема в сравнително широки хронологически граници (от Освобождението насам), т. е. в различни исторически периоди. В противен случай резултатите от изследването ни не биха били цялостни, съпоставими и приложими при по-нататъшното развитие на археографията, както и на публицаторската дейност при сегашните сравнително по-ограничени възможности в тази насока, а значително по-високи изисквания към качеството на документалните публикации.

Научният и общественят интерес към българското минало и исторически свидетелства се заражда през епохата на Възраждането ни (XVIII–XIX в.). В условията на османското робство Българското възраждане се характеризира още с процеса на формирането на българската нация, с мощните културнонационални движения, с упоритата борба за политическо освобождение и възстановяване на българската държавност⁴. Ето защо интересът на българите в поробените земи и в емиграция към собственото културноисторическо наследство през разглеждания период е не само подчертано засилен, но и с важно политическо значение. Идеолозите и организаторите на националноосвободителната революция постоянно издирват исторически свидетелства и факти, свързани с историята на българската средновековна държава и култура, които използват като аргументи и надеждно оръжие в борбата за националното ни самосъзнаване и самоутвърждаване. Неслучайно

значително място във възрожденската книжнина и периодичен печат заема историческата тема⁵.

През XVIII в. чуждестранната историография също се насочва към българското средновековно книжовно наследство, предимно по линия на византоложките и славистичните изследвания⁶. В издадените през първата половина на XIX в. описи на славянски ръкописи, намиращи се в руски църковни, държавни и частни сбирки, се съдържат десетки заглавия на български средновековни писмени паметници и документи. Известно е, че много от тях са достигнали до нас само във вид на похъсни преписи или редакции, които се намират, по обясними причини, в чуждестранни хранилища и колекции.

Оригиналните български средновековни писмени паметници, доколкото са могли да оцелеят след османското завоюване и целенасоченото им унищожаване впоследствие от страна на фанариотското духовенство, също са били изнасяни в чужбина от учени, монаси, дипломати и други при техните пътувания по Балканския полуостров и по нашите земи⁷.

Понастоящем списъкът на българските средновековни книги и документи, съхранявани извън страната, е внушителен. Обширен е и географският район на културните средища и институции, които са успели да ги придобият по някакъв начин⁸.

Публикуването на тези извори започва през първата половина на XIX в. във връзка с интересите и изследванията на чуждестранните учени (слависти, византинисти, българисти и др.), за които те са имали първостепенно значение. Следователно чуждестранната историография не само влияе в методологично и тематично отношение върху развитието на българската възрожденска историография през разглеждания период, но има съществен принос за формирането на нейната изворова база чрез първите публикации на български средновековни писмени паметници и документи.

За съжаление възможностите за научни изследвания или публикаторска дейност в поробените ни земи са били още много скромни и далеч от европейските традиции и постижения. Липсвали са архиви, библиотеки, научни и учебни средища, специалисти – с изключение на малцината възпитаници на чуждестранните университети като Сп. Палаузов, М. Дринов и др.

Ето защо предимно любителските занимания и усилия са осигурявали издирването и опазването на българските старини, включително и документалното ни наследство. За популяризирането и силния обществен резонанс на тази идея заслугата е била на Г. С. Раковски, В. Априлов, Неофит Бозвели, П. Р. Славейков, Л. Каравелов и още много други български възрожденци. Те и сподвижниците им започнали да създават частни сбирки от ръкописни книги, документи, монети и т. н. Има сведения, че сравнително богати сбирки притежавали Ст. Захариев, Й. Хаджиконстантинов – Джинот, С. Филаретов, Н. Геров. През 1853 г. лично Джинот изпратил дописка в „Цариградски вестник“ за своята сбирка от 76 ръкописни

книги⁹. Около 30 ръкописа са оцелели и от сбирката на Н. Геров¹⁰.

През разглеждания период започва да се обръща внимание и да се полагат специални грижи за опазването и на документите, свързани с живота и борбите на самото българско възрожденско общество. Благодарение на това се формират фондове – както лични, така и на някои от българските институции (общини, еснафи, църкви и манастири, културни, политически и други организации).

Н. Рилски споделя в писмото си до Р. Попович от 20. XII. 1838 г., че пази „... сичките писма, приятелски и неприятелски, потребны и непотребны...“¹¹

Старателно запазвал своите ръкописи и документи и Н. Бозвели. Един от неговите ученици бил задължен да подрежда книжата му и да прави копия на писмата, които той изпращал и получавал¹².

Г. С. Раковски също полагал изключителни грижи за събирането и подреждането на личния си архив, който днес е един от най-богатите и ценните фондове от възрожденската епоха. По този повод Ив. Шишманов отбелязва през 1916 г.: „... Известно е, че Сава Раковски, очевидно в съзнание за централната роля, която бе повикан да играе в процеса на нашето политическо възраждане, има честита мисъл да запази всички документи, способни да хвърлят светлина както върху личното му участие в тоя процес, тъй и върху генезиса и последователния развой на последния.“¹³

През 60-те и 70-те години на XIX в. в тогавашния български периодичен печат се появяват първите публикации на документи от тази епоха. Подборът им се определя от стремежа на авторите те да послужат предимно като идейна подкрепа на националноосвободителното ни движение.

С такива намерения Раковски поставя въпроса за съдбата на архива на Н. Бозвели и изразява готовност да публикува негови ръкописи и документи, ако му бъдат изпратени. Той е бил убеден, че непримиримата борба на Бозвели срещу духовното иго на Цариградската патриаршия и за самостоятелна българска църква има важно обществено значение и въздействие като пример в заключителния етап при решаването на българския църковен въпрос.

Няколко години по-късно В. Друмев успява да публикува в Периодическото списание (ПСп) – издание на Българското книжовно дружество в Браила, известно то съчинение на Н. Бозвели „Мати Болгария“¹⁴. Още тогава той го оценява като „... интересно за нас българите и за всеки образован човек“. Отбелязва също, че притежава други 25 труда на Бозвели, които възнамерява да използва при съставянето на неговото „животоописание“. Посочената публикация е била направена по препис и с нормализация на текста (т. е. осъвременяване) за улеснение на читателите на описанието¹⁵. В ПСп се публикува и автобиографията на Софроний Врачански „Житие и страдания грешнаго Софрония“¹⁶. Текстът е бил препечатан от в. „Дунавски лебед“, в който това съчинение е публикувано за първи път 10 години по-рано и въз основа на неточен препис. Новото в ПСп е, че след текста на автобиографията са поместени допълнителни обяснителни бележки по съдържанието, за остарелите и чуждите думи и др.

Както подчертава редакцията на списанието, със събирането и публикуването на документи и материали от този вид тя се стреми да подпомогне написването на история на Българското възраждане – „... умствено и нравствено“, а също и изследвания, посветени на живота и дейността на видни български възрожденци¹⁷. По този начин именно ПСп поставя началото на по-системно издирване, събиране и публикуване на документални извори за нуждите специално на българската историография през разглеждания период. Подобна дейност отговаря на образователните и научните задачи, които Българското книжовно дружество си определя и утвърждава в своята програма. Разбира се, неговите възможности в това отношение са били скромни, тъй като на практика са могли да оказват съдействие главно членовете на дружеството, а също спомоществователите и читателите на списанието.

Едва след Освобождението и възстановяването на прекъснатата ни държавна традиция се създават необходимите условия за по-организирано развитие на българската култура и наука, включително и историческата. Закъснелият преход от романтичното вдъхновение към професионалния подход при изучаването на историческия процес в миналото изисквал осигуряването на достъпна за специалистите изворова база. В този начален етап научните интереси били насочени, както е известно, към проблеми и съответно към извори за историята на Българското средновековие и към току-що отминалата епоха на Възраждането.

Проучването на изворите и установяването на историческите факти обаче били свързани със сериозни затруднения поради унищожаването и разпиляването на значителна част от националното ни документално наследство още през вековете на османското робство (XV – XIX в.). А след Освобождението оцелелите документални свидетелства били във владение на частни лица (архивите на Възраждането ни), или се съхранявали в чуждестранни архивохранилища, библиотеки и музеи, както повечето български средновековни писмени паметници. При това нито на обществеността, нито дори на специалистите било известно колко и какви извори са се запазили, каква е тяхната историческа ценност и къде се намират, за да могат евентуално да бъдат използвани. Едва през 1951–1952 г., сравнително много късно, у нас се създават архивни учреждения и архивно законодателство, т. е. поставят се основите на българското архивно дело като реална предпоставка за опазването на историческата памет на нацията и на държавата ни.

Ето защо въпросът за системното издирване, проучване и публикуване на писмените извори за българската история в периода след Освобождението до началото на 50-те години на нашия век придобива първостепенно значение не само заради по-нататъшното им опазване, но и като условие за изследванията по история. Многобройни и настойчиви били опитите, предприети по инициатива на частни лица, а по-късно и от отделни институции, за осъществяването на тази идея. Различни причини обаче попречили да се подготвят и отпечатаат замислените документални издания и поредици като най-често единствено достъпната за използване

част от изворовата база на българската историческа наука през разглеждания период.

Най-ранните документални публикации непосредствено след Освобождението са свързани с историята на Българското възраждане и са дело на бивши участници в националноосвободителните борби – З. Стоянов, Н. Обретенов, Ст. Заимов, К. Цанков и др.

Без да са били професионално ангажирани с историята, те първи започват да издирват, събират и публикуват архивни документи и материали от възрожденската епоха. Още през 1883 г. Н. Обретенов и З. Стоянов подали молба до Министерския съвет на Княжество България за отпускане на парична помощ. С очакваната сума те смятали да обиколят редица селища по р. Дунав в България и Румъния и по този начин да съберат документалните свидетелства за националноосвободителното революционно движение¹⁸.

Въпреки че не получили финансова подкрепа от държавата, все пак успели да организират експедицията си и открили ценни документи. Някои от тях З. Стоянов използвал при написването на книгата си, а Н. Обретенов – за своите мемоари.

Насърчени от тези находки, Н. Обретенов и Ст. Заимов си поставят задача да съберат документите на българските политически и революционни организации през Възраждането и да ги публикуват в специален сборник. По този повод Ст. Заимов потърсил съдействие от читателите на Сборника за народни умотворения, наука и книжнина (СБНУНК): „... Ето вече десет и повече години стана откак систематически търся такива документи, но резултатът е почти нищожен. Ползвам се от случая и моля заради историческия интерес всички онези, които имат на ръка какъвто и да било документ (...), да ги проводят или до Н. Обретенов в Русе, или до мене в Кюстендил, за да се приберат в едно и да се отпечатаат в един сборник. Такъв един сборник от документи по дейността на тайните Български революционни комитети, начевайки от 1866 – 1877 г., е необходимо нужен за вярното историческо оценение на събитията.“¹⁹

Тези публикации в нериодичния печат и изданията успяват да привлекат вниманието на обществеността върху съдбата на възрожденското ни документално наследство и особено върху опасността от неговото разпиляване и унищожаване. В отговор били направени конкретни предложения и предприети първите стъпки в тази насока.

Комитетът „Цар Освободител“, който бил учреден във връзка с честването на 25-годишния юбилей от Освобождението и развивал дейност под председателството на Ст. Заимов, взел решение за построяването на Музей на Българското възраждане и освобождение. Предвиждало се в един от отделите на бъдещия музей да бъдат събрани всички архивни документи от тази епоха²⁰.

Същата идея се възприема и в Сборника за народни умотворения, наука и

книжнина – официално издание на Министерството на народното просвещение. Още през 1889 г. Ив. Шишманов, от името на редакцията, призовава читателите на сборника да започнат издирване на „писма или други книжа и записки“ на по-видни възрожденски дейци: „Подобните материали, както е знайно, са твърде важни източници за историята на нашето книжно и политическо възраждане.“²¹ Той споделя намерението на редакцията на сборника да публикува най-редовно такива документи, ако ѝ бъдат предоставени, и да ги съхранява до създаването на Музей на Българското възраждане, на който се задължава да ги предаде.

За целта била открита рубриката „Материали за историята на Българското възраждане“, която била поддържана без прекъсване през целия период от 1889 до 1912 г. в 26 поредни тома. Общо били публикувани около 1400 документа от български произход, които заемат близо 2000 страници. Освен тях, в СБНУНК намерили място и неколкостотин чуждестранни (османски, а също австрийски, немски, френски и румънски) дипломатически документи, свързани с националноосвободителното ни движение²².

Автори на посочените публикации са не само любители, представени от К. Цанков, Ст. Заимов и др., но вече и историци специалисти като Ив. Шишманов, Й. Попгеоргиев, В. Златарски, Ст. Романски²³. Тяхната публикаторска дейност в случая е подчинена на научните им интереси и съпътства техните изследвания по история на Възраждането.

Особено се открояват усилията на Ив. Шишманов, който като учен, редактор на СБНУНК и министър на просвещението (1903 – 1907) активно съдейства за формирането на първите специализирани архивни сбирки към някои институции – в редакцията на СБНУНК, в Музея на просветата към МНП, към Народния музей в София и др. . . .

Благодарение на тези сбирки през 1906 г. става възможно създаването на Архив на Възраждането към Народния музей. В неговия правилник се посочва, че: „... Назначението на архива е да тури в ред всичко, що се отнася до духовния живот на българите, та да може въз основа на събрания материал да се проучи по-обстойно Българското възраждане.“²⁴

Трябва да поясним, че посочените сбирки не са архивни учреждения в общоприетия смисъл на това понятие. Тяхната поява е едно компромисно решение за възлагането на допълнителни „архивни“ функции на други културни учреждения – библиотеки, музеи, читалища и т. н., без с тях да се решава въпросът за необходимостта от създаване на Национален исторически архив по примера на повечето европейски страни през същия период.

Липсата на интерес и загриженост от страна на официалните власти за опазването и използването, включително и за научни цели, на наследените от миналото документи са показателни за разглеждания период. Единствено в Закона за старините от 1911 г., който третира културноисторическите паметници като цяло, се споменават съответно и „документите“, но само от периода до 1878 г.²⁵ Напълно

били изключени съвременните тогава документи, които очевидно не представлявали историческа ценност за законодателя. Следователно тази категория документални извори била обречена на унищожаване след приключване на тяхното оперативно използване в държавните учреждения и при липсата на споменатия Национален исторически архив, който да осигури съхранението на исторически ценните документи от този период.

За съжаление, тази практика се утвърждава. Положението не се променя и след 1923 г., когато на Архивния отдел в Народната библиотека в София били възложени и функциите на държавен (в смисъл национален) архив²⁶. Въпреки осъзнатата от обществото необходимост от опазването на документите, създавани от държавните учреждения, повечето от тях изобщо не се възползвали от предоставената им възможност да предават ненужните си архиви (т. нар. „книжа“) в Народната библиотека. Това изисквало предварителна подготовка на документите, тяхното подреждане и описване в дела. Много по-лесно било периодично да се изгарят старите преписки²⁷.

При това положение обявяването на архивните документи и писмените паметници за старини под юридическата защита на държавата имало декларативно значение. То не било съпътствано от системни грижи и действия за организиране на тяхното опазване чрез специализирани архивни учреждения, каквато била практиката в другите страни през разглеждания период.

Както е известно, за много от европейските държави този етап бил значително по-ранен – още в периода след Френската буржоазна революция от края на XVIII и през XIX в. Най-напред във Франция, а след това и в останалите буржоазни държави се приемат специални закони, с които се гарантират правата и достъпът на широки кръгове от населението при използването на архивните документи както за административни, така и за научни цели. Регламентирани са и принципите за организация на тези документи, които са обявени за „публични“, т. е. за притежание на нацията, на обществото²⁸.

Вместо архиви у нас се създават само няколко обществени сбирки от архивни документи, в които е обхваната на практика незначителна част от националното ни документално наследство. Неразвитостта на българското архивно дело и несъвършеното законодателство в тази област затруднявали използването на документалните извори, включително и работата по тяхното публикуване. Ето защо в различните програми за системно публикуване на този вид извори подготовката на съответните документални издания задължително се свързва с условията за осигуряване на предварителното издирване на писмените извори за българската история в страната и извън нея. Тази задача не е решена и досега, което създава проблеми на архивните учреждения и на съвременната българска публикаторска дейност.

Както вече се отбеляза, през 1905 г. към тогавашното Министерство на народното просвещение е учредена т. нар. „Археографична комисия“. В проектоправилника за нейната дейност, запазен в личния архивен фонд на проф. Ив. Шишма-

нов, се пояснява, че тя: „ . . . ще има за цел да урежда и издава серия от отделни книги, в които ще се публикуват текстовете (по възможност от оригинали) на исторически и литературни паметници, отнасящи се към българската старина и българското отечество.“²⁹ Определя се също съставът на комисията от 5 души – специалисти по история и литература, като основното им задължение е да се грижат за издирването и събирането на „ . . . досега неиздадени, издадени, но недостатъчни и неудовлетворително издадени паметници“³⁰.

Специализираното издание „Български старини“ се предвиждало да бъде с научно-критичен характер, което означава, че съответните публикации са предназначени предимно за научноизследователски цели. В последвалите съобщения в печата, с които се оповестява създаването на тази комисия, отново се подчертава, че тя трябва да организира издаването на „ . . . по-важните български езикови, исторически и художествени паметници, които се намират в България и в чужбина“³¹.

Имената на членовете на Археографическата комисия – проф. В. Златарски, проф. Б. Цонев, проф. Л. Милетич, а също и личната ангажираност на проф. Ив. Шишманов като министър на просвещението по същото време били гаранция за заявените амбициозни намерения. За сравнително кратко време чрез поредицата „Български старини“ действително се публикуват ценни паметници, свързани с историята на Българското средновековие и възраждане – Добрейшово евангелие (кн. 1, 1906) и Врачанско евангелие (кн. 4, 1914), подготвени от Б. Цонев; Копривщенски дамаскин (кн. 2, 1908) и Свищовски дамаскин (кн. 7, 1923) – от Л. Милетич; Охридски апостол (кн. 3, 1907) – от С. Кубалкин; Борилов синодик (кн. 8, 1928) – от М. Попруженко, и т. н.

Всички тези публикации по правило се предхождат от прецизни езикови и палеографски изследвания, поместени като предговори към отделните оригинални текстове. В научно отношение те не отстъпват на по-ранните и единствените до момента чуждестранни публикации на литературни и исторически паметници на българската средновековна държава и култура. Същевременно тяхното значение като принос към изворовата база на историческата ни наука е изключително, тъй като възможността за използването на изворите за българската история за научни цели са били, както видяхме, крайно ограничени. Въпреки обнадеждаващото начало, Археографическата комисия бързо приключва с „програмата“ си. От 1911 г. нейното списание „Български старини“ започва да се финансира и издава от името на Българската академия на науките (последната книжка с № 14 е отпечатана през 1945 г.).

При създаването на тази комисия и организирането на нейната дейност съзнателно се следва опитът на другите европейски страни с вековни традиции и водещи в тази област на знанието и практиката – Германия, Франция, Италия, Русия и т. н. Що се отнася до името на комисията, то било заимствано, без съмнение, от тогавашната Археографическа комисия към Академията на науките в Петербург³².

Отбелязано беше, че по това време археографията вече не се среща в понятиения апарат на западноевропейската наука. В Русия обаче тя започва да се използва като наименование на научна дисциплина и на съответната дейност по издирването, описването и публикуването на руските средновековни писмени исторически паметници.

В България разглежданият термин се възприема по аналогия от членовете на Археографичната комисия. След прекратяването на нейната дейност археографията не се споменава у нас до 1949 г., когато Ив. Дуйчев отново въвежда термина във връзка със специфичните методи на описване и издаване на писмените паметници и архивните документи³³.

Причините за бавното и трудно утвърждаване на археографията в българската научна терминология са не само в липсата на традиции и научни интереси в тази област, но и в сравнително малкото документални издания, които успявали да подготвят и отпечатат. Това изисквало висококвалифицирани кадри, значителни финансови средства и модерна полиграфична база, с каквито в този етап не разполагали.

Следващите опити за организиране на публикуването на писмени извори за българската история са тясно обвързани с идеята за създаване на един цялостен корпус на тези извори, наречен в конкретните предложения и проекти „Monumenta Bulgariae Historica“ – MBH (Паметници за българската история).

Ще припомним, че учреденото през 1819 г. в Германия „Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde“ (Общество за ранната немска история) успешно реализира известната и смятана и досега за класически образец многотомна серия „Monumenta Germaniae Historica“ – MGH (Паметници за немската история). В процеса на практическата си работа сътрудниците на изданието разработват и прилагат основните методи за критично издаване на немските средновековни писмени извори. Това им позволява да създадат система от правила за подготовката на отделните токове на MGH, включително и за публикуването на различните видове писмени извори.

В повечето западноевропейски страни тези правила се възприемат като задължителни норми при публикуването на средновековните им писмени паметници и документи. Това било възможно, тъй като най-често средновековните извори са на латински език и в отделните страни се публикуват в оригинал (на латински) и в превод (на немски, френски, английски, италиански език и т. н.). Особено важно значение имало заимстваното от MGH методическо изискване за единство на изворите, които се публикуват, с оглед на всички съществуващи варианти на текста на хроники, летописи, законодателни кодекси, жития и др. Също под влияние на MGH, документалните издания започват да се снабдяват с коментари (обяснителни бе-

лежки по текста и съдържанието на публикуваните извори), с указатели и т. н.

Що се отнася до научните критерии за оценка на оригиналността на средновековните актове (в смисъл официални документи) и писмени паметници, те са постижение на френската дипломатика и палеография от предходния период – XVII и първата половина на XVIII в. Заслугата е на т. нар. „мавристи“ – бенедиктински монаси от конгрегацията на Св. Мавро, която била организирана през 1627 г. с център абатството Сен-Жермен-де-Пре (Париж). В продължение близо на два века мавристите не само издирват и публикуват исторически извори, но и написват забележителни трудове, посветени на отците на църквата, на самия бенедиктински орден, на църковната и политическата история на Франция, на помощните исторически дисциплини и др.

Още през 1648 г. Генералният капитул (Общото събрание на членовете на ордена) приема подробен план за тази си дейност³⁴. Били разработени специални правила за съхранение на ръкописите и използване на библиотеката. Конгрегацията потърсила съдействието на частни лица и на различни институции, за да ѝ предоставят за временно ползване или като дарение интересующите я средновековни документи и ръкописи. А след като била унищожена, нейната дейност в тази насока успешно продължава Френският институт, чиито кадри и сега подготвят много ценни и солидни издания³⁵.

Мавристите създават и първите трудове, които с появата си получили всеобщо признание на основополагащи в областта на помощните исторически дисциплини. През 1681 г. Жан Мабийон (J. Mabillon) издава своя внушителен „Трактат за дипломатиката“ (*De re diplomatika libri*), с който на практика утвърждава тази дисциплина като система от строго определени принципи и методи във връзка с установяване оригиналността на средновековните актове. В историята на френската и европейската палеография се откроява също и името на Бернар Монфокон (B. Montfaucon), който прилага нов методически път за сравнително изучаване на гръцката и латинската палеография.

Следователно именно мавристите през разглеждания период разработват, систематизират и предоставят на специалистите медиевисти научнообосновани принципи и методи за критично проучване на средновековните писмени извори с оглед както на тяхното публикуване, така и на използването им като изворова база за изследванията по история.

Предложенията и проектите за подготовката и отпечатването на подобен на MGH корпус на писмените извори за българската история са дело на представители на споменатия сравнително тесен кръг от историци и филолози, сред които са Ив. Шишманов, В. Златарски, П. Мутафчиев, К. Кацарски и др. Интересното е, че техните инициативни документи са адресирани до членовете на Историческото

дружество, а по-късно и до Българската академия на науките. Това са били единствените институции тогава, които са заинтересовани и разполагат с някакви възможности за решаването на подобна задача.

Както и при първия опит с Археографичната комисия към МНП, в новите предложения продължава да се защитава идеята, че подготовката и отпечатването на документални издания за научни цели трябва да се възложат на специализирана комисия.

Известно е, че още при учредяването си, Историческото дружество определя като една от своите най-важни задачи описването и събирането на паметниците за националната ни история³⁶. За целта се предвижда да се привлекат учителите от цялата страна. Настоятелно им се препоръчва да изпращат в дружеството реферати с резултатите от тези издирвания. Началото се поставя с реферата на Й. Попгеоргиев, учител в Първа мъжка гимназия в София. Той описал събраните лично от него възрожденски архивни документи с подробни сведения за съдържанието и времето на създаването им³⁷.

През 1904 г. по предложение на В. Златарски, който по това време е секретар на дружеството, годишното събрание обсъжда възможността за публикуването на писмени исторически паметници. С голяма надежда очаквали помощ от Ив. Шишманов, който като министър на народното просвещение бил обещал подкрепата си на дружеството в тази дейност. Подготовката на бъдещото документално издание се възлага съответно на Д. Агура, Й. Иванов, В. Златарски и Г. Баласчев³⁸.

През 1925 г. отново В. Златарски, но вече като председател на дружеството, докладва пред редовното годишно събрание, че той, заедно с П. Мутафчиев и П. Ников „... вземат инициативата да подредят и подготвят за издаване паметниците на българската история в „Monumenta Bulgarica“³⁹.

Предложението на Златарски е утвърдено като обща задача. Предвижда се и създаването на комисия по изданието с автономен статут и собствен правилник.

През следващата година официално се потвърждава, че подготовката на това издание продължава и е предстоящо в близко бъдеще отпечатването на първия том⁴⁰.

През 1930 г. обаче неговото отпечатване се отлага за пореден път, без обяснения⁴¹. А през 1934 г. се обсъжда вече въпросът, да се използват предвидените 6 700 лв. за „Monumenta Bulgarica“ за други цели⁴². Това всъщност е отказ от замислената поредица. Причините са вероятно в затрудненията на съставителите при реализирането ѝ, въпреки че се опитват в продължение на 3 десетилетия да постигнат резултат.

Същите идеи и предложения във връзка с въпросите за системното публикуване на изворите за българската история под формата на многотомен корпус откриваме и в известната встъпителна лекция на П. Ников като доцент, представена през 1920 г. в Историко-филологическия факултет на Софийския университет⁴³. Съвпадението е обяснимо. Както отбелязахме, през 1925 г. по линия на Историче-

ското дружество се възлага на П. Ников, съвместно с В. Златарски и П. Мутафчиев да подготвят това издание. Следователно на Ников очевидно принадлежи идеята за издание от вида на „Monumenta Bulgariae Historica“. В началото на лекцията си той отбелязва, че през XIX в. в западноевропейските страни под влияние на принципите на философския позитивизъм върху изследванията по история се извършила огромна работа по предварителното проучване и публикуване на историческите извори, т. е. по осигуряване на фактологическата база на историческата наука. В сравнение с техните постижения обаче, у нас тази дейност според Ников е все още неразвита. „Нито за една епоха от нашата история, нито за един отделен въпрос дори не са изчерпателно издирени, събрани и критически издадени всички исторически материали“ – изтъква авторът⁴⁴.

Сериозни проблеми поражда липсата на специалисти историци, тъй като повечето издатели са любители и без научна подготовка. Ето защо Ников предлага да се създаде специална комисия, която да обедини усилията на българските историци в тази насока. Той поставя и въпроса за необходимостта от достатъчно бюджетни средства, с които да се осигури финансово работата по издирване и копиране на изворите за българската история, намиращи се извън страната. За събирането на архивните документи у нас той се надява на помощта и съдействието на учителите. Ников смята, че публикуването на изворите за националната ни история трябва да бъде под формата на голяма сбирка с общото название „Monumenta Bulgariae Historica“. Привърженици на същата идея са В. Златарски и П. Мутафчиев заедно с членовете на Историческото дружество. Естествено, че за една институция, действаща на обществени начала, подобна задача се оказва изпълнима.

Сравнително с по-големи възможности да организира публицаторската дейност в национален мащаб разполага през разглеждания период Българската академия на науките. След МНП именно БАН поема задължението да осигури изворовата база на историческата ни наука, включително и чрез документални извори.

Важно направление в изследванията по история от страна на Академията са проучванията на културния националноисторически процес в Македония, Тракия и Добруджа. За целта постоянно се финансират специални научни експедиции в посочените райони. Работи се главно по издирването, описването и събирането на документални свидетелства за българската история и култура. В много случаи това означава навременното им спасяване от системно унищожаване⁴⁵.

Към Историко-филологическия клон на академията е сформирана Историческа комисия, на която се възлага да подготви и отпечата многотомна серия „Документи по българската история“. Предвижда се чрез нея да бъдат обхванати, т. е. издирени и публикувани „... всички книжовни паметници и документи, отнасящи се до българската стара и нова история, пръснати по разни европейски хранилища и държавни архиви“⁴⁶.

Първият том е отпечатан с големи усилия едва през 1931 г. и съдържа документи от личния архив на Найдено Геров, т. е. домашни извори⁴⁷. През 1932 г. е

издаден и вторият том с документи от същия архив. Следва нова продължителна пауза, за да се издадат през 1940 и 1942 г. още два тома от тази поредица. В тях са включени османотурски документи, издирени, копирани и преведени през 1935 г. от П. Дорев, които се публикуват под редакцията на П. Мутафчиев. През 1948 и 1951 г. излизат последните два тома от поредицата. Те съдържат австрийски дипломатически документи, свързани с българското националноосвободително революционно движение. Документите са издирени и подготвени за публикуване от П. Ников през 1924 – 1925 и по-късно през 1935 г., когато е специално командирован във Виена с тази задача⁴⁸.

Следователно за 20 години са отпечатани общо 6 тома и въпреки че се подготвят от изтъкнати специалисти, те са крайно недостатъчни за реалните нужди на историческата ни наука. Оказва се на практика, че за издирването и копирането на писмените паметници и документи, намиращи се в чуждестранните хранилища, са необходими както скъпо струващи и продължителни командировки, така и най-квалифициран труд. А финансовите средства, които получава академията, и недостатъчният състав от специалисти още тогава ограничават подобни проучвания, независимо от тяхното изключително важно значение за развитието на българската историческа наука.

Все пак през разглеждания период колегията историци и филолози в БАН постоянно отделя внимание на тези проблеми и се стреми да осигури документални издания, респ. изворова база, за изследванията по история. В отделните предложения продължава да се обосновава идеята за многотомно издание. Постепенно обаче първоначалните големи планове за „корпус на изворите“ или за „публикуването на всички извори“ стават по-конкретни и по-скромни като намерения и очаквани резултати.

През 1940 г. в доклад на Комисията по издаване на документи за българската история, адресиран до Историко-филологическия клон при БАН, за пореден път се представя програма за организиране на публицаторската дейност на академията⁴⁹. Този доклад досега не е бил известен на специалистите (историци, архивисти, археографи и др.), поради което ще си позволим да го разгледаме по-детайлно. Още повече, че документът бележи края на дълголетните опити и надежди да се подготви „*Monumenta Bulgariae Historica*“ под влияние на идеите и практиката на най-изявените в тази област европейски страни.

Посочената комисия е избрана през 1938 г. в състав: Г. Кацаров, П. Ников и П. Мутафчиев, със задача да обмисли въпросите, свързани с издаването на изворите на българската история. Преди комисията изобщо да пристъпи към задълженията си, П. Ников умира, поради което докладът със съответния анализ и предложение е подготвен от другите двама членове. По-точно, ръкописът е на П. Мутафчиев, макар и с подписа на Г. Кацаров.

Още в началото авторите поставят въпроса за начина на структуриране на бъдещото издание, което се предвижда да бъде със сравнително широки хроноло-

гични граници – от древността до 1878 г. Фиксирани са две възможности – по вида на самите документи или по епохи, т. е. предлага се да бъдат публикувани отделно: „античните исторически извори, след това средновековните и най-сетне тия за най-новата история“⁵⁰. Привеждат се убедителни аргументи за удобството и предимствата от избора на втория начин, който предполага събиране и подреждане на материалите според „трите главни исторически епохи“. Така биха се получили 3 корпуса от документални издания, които ще бъдат съвсем различни както по „естеството и духът на събраните в тях паметници, тъй и по работата за тяхното издаване“⁵¹.

По-нататък се разглеждат диференцирано въпросите, свързани с подготовката на посочените корпуси. Според авторите на доклада работата по издирването и проучването на изворите за българската история в турските архиви тепърва предстои да започне и вероятно ще трябва да продължи много десетилетия. Ето защо публикуването им ще бъде много трудно и бавно. Паметниците на Средновековието са по-малко от съвременните, т. е. тези от периода на турското робство, Възраждането и Освобождението ни.

От гледна точка на съотношението на оцелелите извори за отделните исторически епохи и резултатите от публикаторската дейност като цяло, се преценява за реално изпълнима препоръката към Академията да съсредоточи усилията си за организиране на издирването и публикуването на писмените паметници на Българското средновековие. Заключение е, че до момента те са публикувани не само фрагментарно, но и „некритично“, т. е. ненаучно, което затруднява използването им и изследванията по история в крайна сметка. Това именно налага в близко бъдеще да се издаде един „Корпус“ на средновековните ни писмени паметници. За целта се предлага и проспект, т. е. програма на изданието със следните уточнения: *Първо*, определя се конкретното съдържание на Корпуса в зависимост от вида на паметниците, създадени в периода, „... когато прабългарите и славяните излизат на историческата сцена и до началото на XV в., когато турското господство тук било напълно затвърдено“⁵². *Второ*, посочват се различните видове паметници, които евентуално ще трябва да се издирват (предимно в чуждестранните хранилища), да се проучат, копират и публикуват (съчиненията на средновековните византийски, арабски, арменски, западноевропейски и славянски историци, летописци и географи, в които се съдържат сведения за народа ни и обитаваните от него земи; агиографските паметници – жития, легенди, похвални или полемични слова, църковни служби и всички произведения, в които е отразен духовният и религиозният живот в страната ни; юридическите паметници, свързани с официалното и обичайното право в средновековната българска държава, грамотите на българските владетели, договори, кореспонденция и др.; надписи и преписки)⁵³. *Трето*, характеризират се основните принципи и методи на работа при подготовката на Корпуса, включително и външното оформление. *Четвърто*, определя се обемът на поредицата в 5 тома, всъщност за всеки отделен вид от паметниците. *Пето*, регламен-

тира се дейността на комисията във връзка с подготовката и отпечатването на Корпуса, взаимодействието ѝ с Историко-филологическия клон и с Управителния съвет на БАН, като е разработен и проект за правилник.

Интересното е, че този проект съществува и като самостоятелен вариант във фонда на П. Мутафчиев⁵⁴. Както установихме, и правилникът е негов автограф. Следователно се потвърждава предположението ни, че докладът също е бил написан лично от него, а вероятно само съгласуван с Г. Кацаров, който е специалист в друга област. Доколкото обаче той е бил член на комисията, е трябвало да подпише доклада, преди да бъде предоставен за обсъждане.

Методическите препоръки за подготовката на бъдещия корпус по отношение на критериите за подбора на текстовете за публикуване, избора на начин на предаване на оригиналния текст, изискванията за превода на чуждоезиковите паметници, характера на обяснителните бележки по текста и коментара по съдържанието имат преносно значение за утвърждаването на дипломатиката, палеографията и археографията у нас като научни дисциплини. За съжаление досега тези виждания на Мутафчиев не са оценени по достойнство и не са отразени в съвременната българска научна литература.

Корпусът е замислен предимно за специалисти, поради което методическите препоръки във връзка с подготовката му се определят в рамките на тогавашните представи за научния вид документални издания. Като общо изискване се отбелязва, че всеки от публикуваните паметници трябва да бъде придружен с необходимите сведения за неговия произход, за преписите (вариантите), в които е достигнал до нас и за по-ранните му публикации. Следователно се препоръчват принципи и методи на критично изучаване и публикуване на писмените извори за българската средновековна история и култура, които са утвърдени във водещите западноевропейски страни в тази област на знанието и съответните специализирани практически дейности.

Според Мутафчиев най-трудно ще бъде да се реши по какъв принцип да се систематизират паметниците в отделните томове – в зависимост от езика, на който са написани, времето на тяхното създаване или по хронологията на събитията, за които се отнасят. При това „домашните паметници“ представляват незначителна група сред преобладаващите чуждоезични паметници за Българското средновековие. Следователно делението им по този критерий при тяхното публикуване ще създаде неудобства както за съставителите, така и за читателите.

Мутафчиев обаче не е привърженик на систематизирането на съответните паметници и по другия възможен критерий – времето на тяхното създаване. Както е известно, повечето от българските летописни паметници се основават на по-ранни византийски и други автори. В случай, че при публикуването им те се подредят само според посочения критерий, ще попаднат в различни томове и раздели, а ще се отнасят до едни и същи въпроси. Ето защо Мутафчиев предлага паметниците от всеки вид да бъдат систематизирани с оглед хронологическата последователност

на събитията, отразени в тях. А ако домашните паметници имат и чужда основа (византийски оригинали, преводи и др.), те също трябва да се включат в Корпуса. Той изрично подчертава, че всички чуждоезични паметници трябва да бъдат с оригиналния си език, тъй като: „... и най-добрият превод съдържа интерпретацията на автора си“⁵⁵. Категоричен е също, че славянските, гръцките и латинските текстове в Корпуса не се нуждаят от новобългарски преводи. Българският учен-историк е задължен да познава добре тези езици. Допуска изключение само за паметниците от източен произход (арабски, персийски, арменски и т. н.), но само защото у нас по това време все още няма подготвени специалисти за тях. Това налага те да бъдат публикувани с паралелни преводи на български език. За целта БАИ трябва да осигури надеждни преводи на оригиналните текстове. Мутафчиев не е сигурен относно необходимостта от превод и на пахетничите на старофренски, старонемски и другите европейски средновековни езици, тъй като ще се наруши принципът, който защитава. Предлага този въпрос да се обсъди по-широко, като пояснява, че посочените извори вече са публикувани с преводи на новите европейски езици.

В работата по подготовката на Корпуса като цяло разграничава различни по сложност етапи. Смята, че сравнително най-лесно могат да се публикуват българските средновековни писмени паметници, запазени в оригинал (надписи, грамоти, преписки) или под формата на единствен препис (писмата). В тези случаи е необходимо само тяхното разчитане и копиране.

Значително по-сложно ще бъде публикуването на литературните паметници, които обикновено съществуват в няколко преписа с различно време и географски региони. Въз основа на тяхното обстоятелство проучване трябва да се определи най-достовърният източник на текста, а и да се установят различията в останалите.

Мутафчиев приема, че една част от текстовете за Корпуса могат да се заимстват пряко от наличните чуждестранни критически издания. Предупреждава, че останалите очевидно ще се наложи да се издирват, събират, проучват и копират от български учени в чуждестранни архивни и библиотечни. Това не е само трудна и бавна, но и скъпо струваща дейност, за която са необходими добре подготвени специалисти.

Наистина, може само да се съжاليا, че така замисленият Корпус на писмените паметници за Българското средновековие и досега не е реализиран. Нещо повече, тези идеи са напълно забравени и никога повече не се влиява от въпроса за „*Monumenta Bulgariae Historica*“, въпреки че през последните десетилетия бяха издадени голям брой ценни документални сборници.

Дори да приемем, че едно такова издание е непосилно за реализиране при сегашните условия и скромни възможности, трябва да отдадем признанието си на предходниците за смелостта и амбицията да се равняват по най-добрите постижения в света.

Следователно и Българската академия на науките, както и МНП и Историческото дружество не съумяват да организират и обвържат публикуването на пис-

мените извори за българската история, в частност и само за Средновековието, в многотомно издание (корпус). Авторите на разгледаните проекти и програми, които били предоставени в Академията, по традиция развиват идеите си, водени от мисълта да се осигури необходимата изворова база за изследванията по история чрез документални издания, въпреки че са наясно с проблемите на тази дейност – липсата на подготвени специалисти и финансови средства, технически изостаналата полиграфическа база, невъзможността да се използва по-голямата част от изворите и т. н. В крайна сметка обаче именно тези проблеми правят невъзможни амбициозните начинания „по европейски образец“ в областта на публикаторската ни дейност в периода след Освобождението и до началото на 50-те години.

Все пак извън неосъществените програми и корпуси, се подготвят и отпечатват някои сборници с документи, предназначени за научни цели. Определящи за тяхната тематика са собствените научни интереси и изследвания на авторите на публикациите. Така Д. Т. Страшимиров подготвя документални сборници, свързани с историята на националноосвободителното революционно движение, както и с живота и дейността на В. Левски⁵⁶. П. Ников публикува също в сборник кореспонденцията на митрополит Йоаким⁵⁷. В поредицата „Материали за историята на София“ П. Динев успява да оформи отделен том с документи за историята на града през XIX в. и избирането му за столица⁵⁸. В сборника са включени сбирка от софийски кондики (на терзийския и бакалския еснаф, на църквата „Св. Неделя“ и др.), много писма на И. Н. Денкоглу, С. В. Филаретов, протестни писма и дописки срещу гръцки свещеници и т. н. Повечето от тези документи се публикуват за първи път и са подбрани от частни сбирки. В същата поредица, но в друг сборник И. Дуйчев представя студия и документи за Софийската католишка архиепископия през XVII в.⁵⁹ Той подготвя и двутомник с домашните извори за Българското средновековие⁶⁰.

Отделни писмени паметници и архивни документи продължават да се публикуват редовно и в научните периодични издания – в „Сборник на БАН“, „Списание на БАН“, сп. „Родина“ и др.⁶¹ Ценни извори се публикуват под формата на приложения към някои изследвания⁶².

Самата работа по подготовката на документалните публикации както в сборниците, така и в посочените периодични издания, се усложнява в методическо отношение. Постепенно се възприемат определени изисквания към публикуването не само на различните видове писмени извори, но и към отделните видове издания – научни, популярни и др.

В научните издания изворите се публикуват най-често с редакционни заглавия и анотации на съдържанието, с обяснителни бележки и справочни сведения (легенди).

Текстът на архивните документи от Възраждането се предава по дипломатически начин, при който се запазват особеностите на оригинала, или по научнокритически начин – с т. нар. „нормализация на правописа“.

Във връзка с публикуването на писмени паметници за Българското средновековие се подготвят, макар и по-рядко, и фототипни издания⁶³. Още през 1896 г. тогавашният Картографски институт издава 85 страници от Синодика на цар Борил по литографски (фототипен) начин на светложълта хартия, а текста – в червен и черен цвят, както е в оригинала. През 1907 и 1911 г. споменатата Археографична комисия издава 2 книжки с орнаменти и текстове от средновековни ръкописи в поредица „Български художествени старини“ по същия литографски начин. През 1939 г. се появява фототипното издание и на „Рибния буквар“ на д-р П. Берон.

* * *

От 50-те години насам се очертава нов период в развитието на българската публикаторска дейност и археография. Неговото начало съвпада със завършването на организационното и структурното изграждане на съвременната българска историческа наука, със създаването на Държавния архивен фонд на страната и мрежата от архивни учреждения (държавни и ведомствени, с постоянен състав на документите).

Този период в най-новата българска история е резултат от различни по характер събития и процеси след Втората световна война, които променят света като цяло, а в частност и страната ни. Както е известно, тя попада в т. нар. „Източноевропейски блок“. Под влияние и в рамките на наложения модел за обществено устройство в бившите социалистически страни се формира националната ни държавнополитическа система – икономиката, културата, науката, образованието.

Нови задачи получава и публикаторската дейност, която трябва да осигури необходимите документални издания, предназначени за специалистите, учещите се или за „масовия читател“. За тях задължително се предоставят бюджетни средства, особено за сборниците, които се планират като социални поръчки в сферата на науката, образованието, идеологията и др.

Публикуването на писмени извори за българската история специално за научноизследователски цели се обособява като самостоятелно направление в тази дейност. По-конкретно планирането, подготовката и отпечатването на научния вид документални издания се осъществяват от съответните научни и културни институции, представени от институтите по история и литература в системата на БАН, архивните учреждения, издателствата и др.

За новосъздадените държавни архиви обект на комплектуване, съхраняване и използване, включително и публикуване, са документалните извори на новото и най-новото време. В първата книжка на „Известия на държавните архиви“ от 1957 г. се представя мащабна програма, свързана с тази дейност: „... основна задача на известията е да публикуват документи по определени въпроси на историята на България, историята на литературата, работническото и селското движение, борбата на работническата класа и трудещите се, по въпросите на социалистическото стро-

ителство, както и прегледи и съобщения за съдържанието на ценни фондове и документи.⁶⁴

През 50-те и 60-те години архивите не само публикуват документи в научната периодика, но доста активно подготвят и отпечатват документални сборници. Въз основа на архивните документи, които се съхраняват в Ориенталския отдел и в Българския исторически архив при Народната библиотека „Кирил и Методий“ се издават сборниците „Васил Левски и неговите сподвижници пред турския съд“ и тритомникът „Априлското въстание 1876 г.“, под редакцията на Ал. Бурмов⁶⁵. Това издание и досега се оценява от специалистите като съществен принос към изворовата база за изследванията по история на националноосвободителното ни революционно движение. Поводът за появата му е свързан с тържественото честване през 1951 г. на 75-годишнината от Априлското въстание. Отпечатването на томове обаче се забавя с няколко години поради огромната работа, която съставителите трябва да извършат при издирването, проучването и подготовката на съответните документални извори за публикуване. За сравнително кратко време те успяват да прегледат 400 000 архивни документа, повечето от които се намират в различни архивни сбирки из страната, не са подредени и описани. Това означава, че документите са издирвани без необходимите за целта архивни справочници – пътеводители, описи, каталози и др.

В първия том, който обхваща периода от 1. X. 1875 до 17. III. 1877 г. са включени 476 документа, определени от съставителите като „първоизвори“. Това са документи на апостолите на въстанието, на участници или преки свидетели на събитията. По вид са писма, дипломатически доклади, протоколи, телеграми, разписки и т. н. Текстът на чуждоезичните документи е предаден в оригинал и превод. Документите на български език се публикуват с нормализация на правописа, т. е. по научнокритическия начин. За целта е извършено графично осъвременяване, като са заменени излезлите от употреба стари буквени знаци със съответстващите им по значение съвременни букви. Изоставени са също краесловните ерове (ъ, ъ) и др. Документите са с редакторски заглавия, анотации на съдържанието и легенди (в смисъл контролно-справочни сведения). Заглавието към всеки документ се състои от следните елементи – дати, място на написването, вид, име на автора и адресата. Анотациите на съдържанието на публикуваните документи са сравнително обширни, тъй като в тях се разглеждат много и различни въпроси, особено в писмата и дипломатическите доклади. В легендите се посочва архивът, в който се съхраняват публикуваните документи, дават се сведения за тяхната оригиналност и предишни публикации.

Вторият том съдържа 2382 анотации на документи.

Характерно за всички тези документи е, че отразяват впечатления на съвременници на Априлската епопея, които не са участвали пряко в събитията. Най-често това са спомени, молби за пенсии, пенсионни дела и свидетелски потвърждения, удостоверения и други подобни документи, които били създадени след Осво-

бождението ни във връзка с пенсиите на поборниците и участниците в национално-освободителните борби. Поради еднотипното си съдържание документите се публикуват в съкратен вид, т. е. под формата на регести.

В третия том са представени османотурските документи, свързани с Априлското въстание и жестоките изпитания на българския народ при потушаването му. Събитията в случая са отразени от позицията на официалната власт, която е била враждебна към българската кауза.

Следователно подборът на документите за отделните томове е направен въз основа на мащабно издирване на документалните извори и по предварително уточнени критерии – автентичност, време на създаване, отношение и участие на авторите в събитията, език и т. н. По такъв начин документите са систематизирани в 3 различни комплекса – домашни и чужди извори, първоизвори и извори от „втора ръка“.

Към всеки от тях съставителите са подхождали диференцирано при решаването на въпросите за начина на публикуване на документалното наследство от епохата на Българското възраждане на съвременни научни основи.

В началото на 50-те години усилено започват да публикуват документални извори и специалистите от тогавашния Архивен институт (сега Научен архив) към Българската академия на науките. През 1951 г. е подготвен документалният сборник „Принос към биографията на Неофит Рилски“, който съдържа неговата изключително интересна кореспонденция на гръцки език от периода 1833 – 1852 г.⁶⁶ През 1953 г. е издаден първият сборник с документи от тритомната серия „Из архивата на Контантин Иречек“⁶⁷. Във връзка с историята и дейността на Академията се подготвя и излиза от печат сборникът „Документи за историята на Българското книжовно дружество в Браила“, а по-късно и още два тома с документи за периода 1878 – 1944 г.⁶⁸ Последният документален сборник, издаден от името на Архивния институт, съдържа документи от архива на Райно Попович⁶⁹. За съжаление, не са представени неговите документи, които се съхраняват в Българския исторически архив при БАН.

За разлика от доброто научно равнище на публикаторската дейност на Българския исторически архив, в посочените сборници на Архивния институт са допуснати съществени методически слабости – при подбора на публикуваните документални извори, предаването на оригиналния текст, качеството на превода на чуждоезичните документи, непълноти и грешки в справочния апарат.

Следователно отделните архиви избират такава тематика на документалните си публикации, която отговаря на техния профил и на възможностите им да подготвят сборници. Архивите към НБКМ и БАН, които формират своите документалнибирки още в предходния период, имат и сравнително повече издания. По същото време държавните архиви усилено комплектуват и обработват фондове, за да осигурят използването им като изворова база за изследванията по история. За тях документалните сборници са все още бъдеща задача.

През разглеждания период Българската академия на науките запазва позициите си на национален център, който осигурява публикуването на писмени извори специално за изследователски цели. Това е закономерно. Развитието на историческата наука като една от фундаменталните обществени науки благоприятства системното отпечатване на документални сборници. По това време все още единствено БАН като държавна институция има своите традиции и постижения от миналото. А те са предпоставка за по-нататъшното развитие на нейната публицаторска дейност вече при новите условия, задачи и изисквания.

Трябва да се отбележи, че документалните издания от самото начало започват да се планират във връзка с научноизследователски задачи на отделните звена в Академията – институтите по история, литература и т. н. По такъв начин се създават възможности за организиране и насочване на публицаторската дейност към строго определени теми, респ. проблеми и въпроси от националната ни история. На практика се появява реална опасност от целенасочено подборно публикуване на едни извори, за да се изтъкнат дадени исторически факти за сметка на съзнателно пренебрегнати, които се съдържат именно в непубликуваните извори. Оттук и значението на посочената идея за необходимостта от предварително издирване, проучване и публикуване на писмените извори под формата на цялостен корпус като условие за изследванията по история. До края на 70-те години обаче тази идея изобщо е забравена, въпреки че е наследство от най-големите български историци: Ив. Шишманов, П. Ников, В. Златарски, П. Мутафчиев и др.

Отделните институции, включително и БАН, развиват по принцип самостоятелна публицаторска дейност, съобразно с поставяните им задачи.

Най-значителни резултати в тази област постига Институтът по история. В 1954 г. се поставя началото на многотомната му поредица „Извори за българската история“⁷⁰. Тя е предназначена да обхване писмените извори от чуждестранен произход, които се отнасят за историята на българските земи и народа ни през Античността, Средновековието и първите векове на османското робство. Излезлите досега токове с гръцки, латински, османски, еврейски и други извори свидетелстват, че изданието е много нужно и трябва да продължава. То потвърждава предвиждането на П. Мутафчиев, че по-ранните чуждестранни документални серии могат да подпомогнат специалистите у нас при съставянето на корпус с писмените извори за националната ни история.

От страна на Българската академия на науките през разглеждания период се предприема също едно по-системно проучване на документи за българската история в чуждестранните архиви – руски, унгарски, полски, германски и др. Това позволява да бъдат подготвени много нови документални сборници⁷¹. Разширява се и тематиката на тези издания. През 1964 г. Институтът за история отпечатва два сборника с възрожденски архивни документи – кондиката на църквата „Св. Георги“ в Струга и кореспонденцията на братя Миладинови по повод 100-годишнината от появата на техните „Български народни песни“⁷². Документите в юбилейния сбор-

ник са подбрани от архивния фонд на братя Робев, а дипломатическите са били издирени в английски, австрийски и руски архиви.

Към публикуването на документалното наследство от миналото ни имат отношение и някои други институти от системата на БАН. През 1949 г. Институтът за българска литература взема решение за издаването на архива на Г. С. Раковски. С том първи през 1951 г. се поставя началото на четири томната поредица „Архив на Г. С. Раковски“, работата по която продължава 17 години⁷³. Това издание със своите 1364 документа (писма, планове, литературни и публицистични произведения и др.) и повече от 2900 страници е едно от най-значителните за историята на Българското възраждане. Само първият том с редактор Г. Димов е издание на посочения институт, а останалите, които са подготвени от Н. и В. Трайкови, се отпечатват като сборници на Института по история.

През 1964 г. специалисти-литератори издават сборник с документи и ръкописи от личния архив на Л. Каравелов⁷⁴.

Свой принос към публикаторската дейност на БАН регистрира през 1957 г. тогавашният институт Ботев–Левски чрез документалния сборник „Публицистиката на Л. Каравелов (1860 – 1869 г.)“. Статии, дописки. . . “⁷⁵

От втората половина на 50-те години започва публикуването на архивни документи, свързани с историята на Българската армия и военното дело. Въз основа на документи, съхранявани в Централния военен архив, се издават сборниците „Българско опълчение“ и др.⁷⁶

Освен под формата на сборници, продължава публикуването на писмени извори и в научната периодика – сп. „Исторически преглед“, Известия на Института за история, Известия на института за история на БКП, Известия на държавните архиви и др. Предназначението на тези публикации е въвеждането в научен оборот на новооткрити и неизползвани до момента извори, които допринасят за изясняването на отделни факти, събития, дати и т. н.

Прави впечатление, че сравнително по-слабо през разглеждания период се осветляват в документалните сборници въпросите на най-новата българска история. Това се дължи както на състоянието на самите исторически изследвания за този период, така и на все още недостатъчната изворова база, въпреки системната събирателска работа на държавните архиви.

Темите на документалните сборници за съвременния период отговарят на налагащата се тенденция да се проучват и представят предимно животът и дейността на идеолозите и лидерите на управляващата партия, а също историята на българското работническо, социалистическо и комунистическо движение⁷⁷.

През този период публикаторската дейност все още не е съобразена изцяло с утвърдените и общоприети принципи и методи за подготовка и оформяне на документалните издания. Липсват единни изисквания за този вид дейност. В известна степен изоставането се преодолява благодарение на адаптирането за наши нужди на чуждестранни методики. Най-често се използват съветските правила за публикуване на документални извори.

Както вече отбелязахме, през 1950 г. са отпечатани във вид на циклостилно издание лекциите на Ив. Дуйчев по архивистика⁷⁸. Интересното е, че в тях са разработени и основни въпроси от областта на помощните исторически дисциплини (изворознание, дипломатика, хронология, сфрагистика, филигранология, археография и т. н.). Причината е обстоятелството, че те също имат за обект архивните документи и съответно разработват специфичните методи за тяхното критично изследване и използване като писмени извори.

Лекциите обединяват 24 теми, свързани с историята, съвременната организация и дейността на архивните учреждения, с използването на архивните документи, с обучението на кадрите по архивистика. Специално внимание е обърнато на документалните извори за българската история, които се намират в чуждестранни архивохранилища и предстои да бъдат издирени и копирани, тъй като са част от националния ни архивен фонд. Разяснени са и методически въпроси, отнасящи се до формирането на архивните фондове, съставянето на архивни справочници и публикуването на архивни документи.

Въпреки че посочените въпроси се разглеждат с учебна цел, лекциите съвремененно са и първото монографично изследване у нас не само по архивистика, но и по помощните исторически дисциплини, включително и археографията.

Според Ив. Дуйчев археографията е научна дисциплина, която има за задача да: „... установи начините за описване и издаване на писмени паметници и архивни документи“⁷⁹. Авторът изрично подчертава, че обект на археографията, за разлика от дипломатиката, са както средновековните, така и по-новите архивни документи. Също припомня факта, че тази научна дисциплина е създадена сравнително късно – в периода от XIX в. насам от руски и съветски учени. Следователно, Ив. Дуйчев въвежда „археографията“ в понятийния и терминологичния апарат на съвременната българска наука с убеждението за нейното утвърдено самостоятелно значение като специализирана теория и методика на публикаторската дейност. Той подчертава необходимостта от научен подход при публикуването на архивни документи. Отбелязва, че с предимство би трябвало да се публикуват неизвестни и неиздавани до момента извори. Повторно публикуване е оправдано само в случаи, когато предишните издания са непълни, непълноценни в научно отношение или недостъпни за използване.

Макар и в по-общ план, авторът засяга също основните методически въпроси, свързани с подготовката на архивни документи за публикуване. За него от изключително важно значение е работата по възпроизвеждането на оригиналния текст, особено на чуждоезични документи и на средновековни писмени паметници. Подобно на П. Мутафчиев, Дуйчев се обявява против публикуването на тези извори само в превод, когато изданието е предназначено за специалисти. Той дори нарича преводачите „предатели“, тъй като „всеки превод е повече или по-малко тълкуване на първообраза“⁸⁰. Разбира се, допуска изключения за някои древни езици, които създават технически трудности при печатното възпроизвеждане на оригиналния текст.

В духа на европейските традиции, защитава принципа за единство на извора, който задължително се публикува въз основа на всички съществуващи варианти (преписи). Поставя изискването за възможно най-точно предаване на оригиналния текст (т. е. първообраза), с всички грешки и пропуски по вина на автора на документа или преписвача на ръкописа. Изяснява и т. нар. „нормализация на правописа“, която се използва, за да се улесни четенето на публикувания текст. Изборът на единия или другия начин (т. е. дипломатическия или научнокритическия с нормализация на правописа) зависи от предназначението на изданието и интересите на съответните категории читатели.

Специално внимание отделя и на въпроса за съставянето на „заглавия“ (свър. легенда) към публикуваните извори. Посочва елементите, които тя трябва да съдържа – информация за мястото на съхранение на оригинала или преписа; датата на неговото съставяне, независимо дали е отразена в текста или е уточнена допълнително; библиографски сведения за по-ранните публикации.

Отбелязва се, че задължение на археографа (съставителя на сборника, публикацията) е и подготвянето на необходимите бележки (коментари) за особеностите както на текста, така и с цел изясняване съдържанието на публикуваните документи по отношение на имената на лица, наименование на селища, посочени дати, факти и т. н.

В заключение на така представените методически изисквания във връзка с подготовката на документални публикации Дуйчев настоява да се използва „научната техника, която вече е изработена от международната наука“.

В периода през 50-те и до края на 70-те години обаче разработването на теоретико-методическите въпроси на публикаторската дейност, респ. развитието на археографията като научна дисциплина у нас определено изостава. А недостатъчният научен интерес към проблемите в тази област на знанието и практиката се отразява неблагоприятно върху самите документални издания и те, в крайна сметка, не могат да бъдат равностойна замяна на съответните оригинали. Отделните институции и специалисти, които подготвят такива издания, обикновено реализират собствените си представи, което води до големи различия при решаването на основните методически въпроси. По-конкретно, изворите се публикуват *със* или *без* редакционни заглавия, *със* или *без* анотации на съдържанието, дори *без* легенда (сведения за местонахождението на оригиналите, за по-ранните публикации и др.). Произволно се прибягва до съкратеното публикуване на документи, при което съзнателно се изключват „неудобните“ текстове и по този начин се публикуват несъществуващи оригинали.

Подобни некоректни документални публикации се срещат сред най-ранните издания на тогавашния Институт по история на БКП⁸¹, както и в някои сборници, свързани с историята на националноосвободителното ни движение след Освобождението.

Разбира се, публикуването на писмени извори, в частност и документи, в

извлечение или в съкратен вид под формата на регести и таблици, има своето значение и намира приложение в съвременната публикаторска дейност. Тези методи се използват при подготовката на христоматии и за публикуване на масови еднотипни документи, чиято информация за удобство се систематизира. Същевременно недопустимо е тяхното прилагане в сборници, предназначени за научни изследвания и адресирани до специалисти.

През разглеждания период не са регламентирани и границите на намеса в оригиналния текст при нормализацията на правописа в научнокритическите документални издания. Освен графично и правописно осъвременяване, в много случаи се извършват корекции на лексикални и граматически форми в документите от подалечното минало. Стремешът е максимално да се улеснят читателите, които биха се затруднили при възприемане на съдържанието им, поднесено с един сравнително архаичен език, примесен с чуждици и диалектизми. От друга страна, не са оправдани големите различия между публикувания и оригиналния текст. Както е известно, за специалистите представляват интерес всички негови особености, включително и правописните грешки, остарялата лексика и други, които характеризират стила, културата и езика на съответния автор. А при нормализация на правописа в едни по-широки граници, неизбежно тези специфични разлики се заличават. Ето защо, в сборници, предназначени за научни изследвания, оригиналният текст би трябвало да се възпроизвежда както по научнокритическия начин, така и фототипно.

Също липсва принципно единство и при решаването на въпроса за публикуването на чуждоезичните документи. В резултат се подготвят сборници, в които те не се превеждат, или текстът е представен само в превод, а в някои случаи са налице чуждоезичният текст и преводът. Както е известно, още през XIX в. в документалните издания от т. нар. „научен вид“, текстът на тези документи се представя едновременно в оригинал и в превод.

Посочените нерешени методически проблеми във връзка с работата по подготовката на документалните издания – научни, учебни (христоматии) и популярни, са причина за незадоволителното равнище на публикаторската дейност у нас и за появата на непълноценни в научно отношение публикации.

През 1964 г. Д. Косев основателно изтъква в своя доклад пред националното съвещание на българските историци, че инициативата и монополът при определяне темите на документалните сборници и критериите за подбор на изворите, които се публикуват, са предоставени безконтролно на отделните институции и автори⁸². Според него тази дейност би трябвало да се координира и организира (в смисъл планира) с оглед на националните задачи и потребности от документални издания. При съществуващите тогава условия предприетите опити за усъвършенстване на организацията на публикаторската дейност са насочени към засилване на централизацията и тенденциозното подборно публикуване на изворите за българската история.

През 1977 г. пред колегията на българските историци се поставя нелеката задача за написването на многотомна история на България. По този повод се осигуряват значителни бюджетни средства. С тяхна помощ се организира и една дългогодишна мащабна кампания по издирването и копирането (най-често чрез микрофилми) на писмени извори за националната ни история, намиращи се в чуждестранни архиви, библиотеки, институти, фондации и т. н. За целта се разработват програми във връзка с проучванията в отделните страни, съставят се комисии от специалисти, които започват да се командироваат, но информацията за тези пътувания и придобивки е доста ограничена. Нещо повече, признава се правото на съответните учени при използването и публикуването на донесените копия и микрофилми на издирените извори за срок от 3 години, въпреки че са закупени с държавни средства.

Като най-важна задача на публикаторската дейност през този период се определя необходимостта от системно и комплексно издаване на писмените извори за българската история. Тази идея се лансира и обсъжда на различните нива с претенцията за принципно нова, тъй като не са известни или са „забравени“, т. е. изобщо не се споменават съществуващите значително по-ранни програми и проекти за подготовката на „*Monumenta Bulgariae Historica*“.

По „установения“ административен ред в съответното предварително съгласувано постановление се фиксира задължението на Главно управление на архивите (ГУА) при Министерския съвет, съвместно с Българската академия на науките и други заинтересувани ведомства, да изработи „единна национална програма за издаване на документални източници за българската история“⁸³.

Сравнително бързо към Президиума на БАН се сформира Координационно-методическа комисия (КМК), на която се възлагат „научно-методическото ръководство и контролът върху публикаторската дейност у нас“. В Правилника за устройството и дейността на КМК се посочва, че занапред издаването на извори за българската история ще се извършва само в рамките на един общ за страната план на документалните издания⁸⁴. Подчертава се, че извън предвидените в този план сборници, няма да се допуска отпечатването на други.

В Комисията се обсъжда и утвърждава представената „Национална програма за издаване изворите на българската история“. В нейната уводна част се отбелязва, че досега са публикувани сравнително малко извори, които би трябвало да бъдат проучени и въведени в научен оборот. Като сериозна слабост се констатира недостатъчната обвързаност на документалните сборници с проблематиката на изданията по история. Обръща се внимание, че многотомните издания са все още изключение в практиката ни. При това положение се налага да се пристъпи към комплексното проучване, издирване и публикуване на изворите за българската история. За целта се предвижда създаването на някои нови и запазването на вече издаваните документални поредици.

Като се отчита влиянието на съвременния научно-технически прогрес, се

препоръчва, наред с „класическите“ печатни публикации, да се използват значително по-ефективните нетипографски начини и форми за публикуване на писмените извори – микрофилмови, микрофишови и други фототипни издания. Подготовката на този вид издания, които са важно направление в практиката на развитите страни, е сравнително по-бърза и изисква по-малко финансови средства.

По инициатива на КМК една група от специалисти започва работа и по създаването на единни методически правила, предназначени да регламентират и унифицират изискванията за различните видове документални издания с оглед на съвременните теоретични постижения и представи.

С помощта на предварително събрана информация от институтите по история, архивите, издателствата и др. се съставя и първият план за документалните сборници в страната, които предстои да бъдат отпечатани през периода 1980 – 1981 г.

Въпреки своите несъвършенства като един механичен сбор от заявени заглавия на бъдещи издания, този план досега е единственият опит да се избегне тематичното и хронологичното дублиране на документалните издания, които са предназначени за научни изследвания. А това води до многократно публикуване на едни и същи извори за сметка на огромния брой непубликувани, което ограничава изворната база на изследванията по история.

Независимо от успешното начало се оказва, че КМК не разполага с необходимите ѝ права, средства и кадри, за да изпълнява така определените ѝ функции и задачи. Посочените документи (програмата, правилникът и планът за сборниците) не се утвърждават официално и малко прибързано в специализираната литература се провъзгласява т. нар. „нов етап в работата по обнародването на изворите за българската история“⁸⁵.

Това предизвиква промяна в статута на КМК, която през 1982 г. вече е преустроена в „Национална координационна комисия за издаване изворите за българската история и култура“. Тази комисия също се стреми да решава проблемите на национално равнище и подготвя проект на „Целева програма за издаване на извори за българската история и култура“. Авторите на програмата отбелязват, че тя е „многоотраслова и комплексна“. Предназначението ѝ е да осигури създаването на достъпна за използване от специалистите изворова база за научните изследвания по история и култура⁸⁶. За целта се уточнява, че изворите ще се публикуват по хронологичен, проблемен или видов принцип. Като обект на публикуване се визират писмените извори от древността (прабългарския период на нашите земи) до съвременния период. В програмата са включени и документалните публикации за българското националноосвободително движение до 1878 г. и след Освобождението ни до войните. Поставя се и въпросът за публикуването на документални извори във връзка с изследванията по националните комплексни програми за история и култура (културно-националната роля на Рилския манастир, книжовната дейност на българите в чужбина от XV в. насам, българската култура през вековете).

Предвижда се публикуването на сфрагистични и хералдически извори, кино-фотофонодокументи, както и на архивни и библиографски справочници.

Към програмата се прилагат Правилник и Основни положения, необходими да осигурят нейното реализиране⁸⁷. В заключителния етап обаче и тази комисия не получава самостоятелен административен статут, за да може да изпълнява своите функции.

* * *

Уместно е да се отбележи, че идеята за административно обособяване и организиране на публикаторската дейност отдавна е осъществена на практика от водещите страни в тази област. В САЩ подготовката на документални издания е свързана с дейността на Националната комисия за публикуване на исторически извори и документи (The National Historical Publications and Records Commission – NHPRC), която е създадена през 1934, а през 1938 г. е присъединена към техния Национален архив (The National Archives and Records Administration – NARA).

По силата на Закона за федералните архиви от 1950 г. на NHPRC се предоставя правото самостоятелно да планира публикуването на най-важните архивни документи и да подкрепя дейността на други ведомства (правителствени и частни), както и на отделни лица, по събирането, опазването и публикуването на извори със значение за историята на САЩ⁸⁸.

Още в самото начало към Комисията се създава постоянен секретариат и е увеличен нейният състав. Председател на NHPRC е главният архивист на САЩ, зам.-председател – библиотекарят на Библиотеката на Конгреса. Останалите членове са представители съответно на Върховния съд, Сената, Държавния департамент, Палатата на представителите и Пентагона. Двама от членовете се назначават лично от президента и други двама представляват организациите на американските архивисти и историци – Американската историческа асоциация за местна история и Обществото на американските архивисти.

През 1954 г. е одобрена Национална програма за документалните публикации в САЩ, която при необходимост се уточнява и допълва. В рамките на програмата основната задача на NHPRC е определянето на конкретните документални издания и осигуряването на отпечатването им.

Поради статута си на „полунезависимо правителствено учреждение“, което е свързано административно с Националния архив на САЩ, само част от дейността на комисията се финансира за сметка на федералния бюджет⁸⁹. Останалите средства се набират от различни фондации.

Издават се предимно два вида сборници – тематични или с документи от личен произход. Най-често това са многотомни серии, работата по които продължава десетилетия. При утвърждаването на всяка серия се изискват предварително подробни проекти (проспекти на изданията), в които задължително се посочват

редакторите и съставителите, сроковете за отпечатването и стойността на отделните томове, източниците за финансирането на изданието.

Още през 50-те години американските историци и архивисти възприемат идеята, че микрофилмирането на документите напълно заменя тяхното печатно издание, което е много по-бавно и по-скъпо. Понастоящем микрофилмирането е самостоятелно направление в дейността на тази комисия. Микрофилмираните документи се снабдяват с подходящи указатели и се продават както в САЩ, така и на много други страни, включително и на български историци.

За периода 1951–1986 г. са издадени пряко или е оказано съдействие от NHPRC в подготовката на 504 печатни издания (сборници), 7413 ролки микрофилми и 1847 микрофиша⁹⁰. Само за 1987 г. сборниците са 27, микрофилмовите издания – 140, а микрофишовите – 53. Този документален фонд – отпечатан или микрофилмиран, се използва широко от специалистите по история на САЩ.

Задължение на комисията е издаването също на справочници за местонахождението на федералните архивни документи, указатели, библиографии и др. Тази дейност е максимално улеснена благодарение на общонационалната автоматизирана информационна система за историческата документация в САЩ.

Комисията насърчава създаването и внедряването на нови, по-съвършени компютърни информационни технологии. Тя се ръководи от стремежа си към поевтиняване на изданията и съкращаване на времето за тяхната подготовка. Следователно в САЩ документалните издания (печатни, микрофилмови, микрофишови и т. н.) предварително се планират съобразно с обществената и научната необходимост от тях. Средствата за тези издания, които са в рамките на посочената Национална програма, се осигуряват от различни източници. Със своите координиращи функции NHPRC успява да защити административния си статут като сравнително независимо учреждение към Националния архив на САЩ.

* * *

За съжаление, предприетите у нас опити в края на 70-те и началото на 80-те години за модернизиране и осъвременяване на организацията на публикаторската дейност чрез нейното административно обособяване, финансово и методическо осигуряване на съвременно научно равнище, се провалят. Оказва се невъзможно и реализирането на съответните национални програми, въпреки че те като идея и задачи продължават да са актуални и досега. Причините за разминаването на добрите намерения с обезсърчаващите резултати би трябвало да се потърсят и в развитието на съвременната българска историческа наука. А то е съпътствано, както е известно, с непрекъснати чествания и юбилеи от националния ни исторически календар. Провеждането им изисква не само много средства, но измества и ограничава подготовката на документални сборници за нуждите на историческите изследвания като цяло. В условията на на редуващите се юбилейни кампании – Илинденско-

Преображенското въстание, Съединението 1885 г., Априлското въстание, Васил Левски и др., отделните институции се стремяха да подготвят и отпечатаат своевременно подходящи, най-често репрезентативни, документални сборници (с щедро предоставяните им целеви средства от бюджета). Така от само себе си отпада необходимостта да се мисли и работи по общите цели и задачи на една национална програма за публикуване на писмените извори за българската история, което изисква дългогодишни усилия.

Не по-малко важна причина е и неразвитостта на българската археография като научна дисциплина, което поражда сериозни проблеми от теоретико-методически характер при подготовката на документалните издания. Въпреки че традицията за публикуване на писмените ни извори се утвърждава през епохата на Възраждането, археографията се обособява като област на знанието доста по-късно – едва от началото на 50-те години на нашия век⁹¹. Затова основните въпроси на тази дисциплина са слабо разработени. Литературата по археография у нас е оскъдна – една монография от 1970 г., един дисертационен труд, защитен през 1980 г., и няколко десетки статии и рецензии (по-точно отзиви)⁹².

Необходими са изследвания относно предмета и методите на българската археография, нейните функционални връзки с другите науки – с историята, с т. нар. „помощни исторически дисциплини“ (изворознание, дипломатика, палеография, сфрагистика, хронология и т. н.). Наложително е да се разработи по-детайлно типологията на документалните издания и да се диференцират методическите препоръки за публикуване на различните видове писмени извори. Специално трябва да се проучи въпросът за характера и обема на обяснителните бележки, т. е. коментара по съдържанието на публикуваните извори. Безброй са „примерите“, които доказват, че тези бележки се преписват от енциклопедии и по-ранни публикации, дори с грешките. А научните сборници би трябвало да са резултат от самостоятелно проучване въз основа на библиографски източници или други извори. Наблюденията ни показват, че доста често тази работа се подценява и е самоцелна (да има някакви бележки), без каквото и да е принос.

При съвременната сложна по състав, със значителен обем и информационен потенциал изворова база, в другите страни се увеличават, както е известно, нетипографските публикации. У нас тези издания досега се разглеждат като изключение и въпрос на бъдещето, независимо че предимствата им в сравнение с печатните издания са безспорни⁹³. Изостават също проучванията, свързани с публикуването на т. нар. „нетрадиционни извори“ – кинофотофонодокументи, машиночитаемы документи и т. н.

Сравнително късно у нас се разработват методически препоръки (правила) за публикуването на писмени извори – едва в началото на 80-те години⁹⁴. Преди това, в далечното минало, както и в най-ново време, към публикуването им е подхождано с различни представи и изисквания. В резултат много от документалните издания, с които разполага историческата ни наука, са неравностойни спрямо съо-

тветните оригинали. Поради незадоволителното си качество тези сборници не се използват по предназначение.

„Правилата за обнародване на писмени извори за българската история“ се създават като съвместна разработка на ГУА, НБКМ и БАН (тогавашният Единен център по история). Авторският колектив, който е съставен от изтъкнати специалисти, съобразява методиката си с утвърдените национални традиции и богатия ни практически опит в тази област. Освен това, заимстват се и се адаптират някои принципни положения, залегнали в методическите разработки на други страни – СССР, Полша, Белгия, Германия и т. н.

В Правилата се систематизират само най-общите изисквания в работата по подготовката на документалните извори. По реда на изпълнението това са: определяне темата и вида на публикацията; издирване и подбор на изворите (документите), които ще се публикуват; избор на начина на предаване на оригиналния текст; археографско оформяне на документите (заглавия, легенди); съставяне на справочния апарат към изданието (предговор, обяснителни бележки по текста и съдържанието, указатели и др.). Достойнство на разглежданата методика е, че при необходимост може да бъде допълвана с нови решения във връзка с публикуването и на други видове писмени извори. Допуска се и създаването на методически препоръки, които да са предназначени за подготовката на конкретен сборник или документална поредица, както често се процедира в чуждестранната практика.

Още през 1982 г. във втория разширен вариант на тази методика – „Правила за публикуване на архивни документи“, са добавени изискванията относно публикуването на научно-техническата документация и фотодокументите⁹⁵.

В бъдеще предстои да бъдат обхванати чрез допълнителни методики и останалите видове писмени извори като обект за публикуване. Важна задача е по-нататъшното детайлизиране на правилата и във връзка с подготовката на отделните видове документални издания, включително и нетипографски публикации.

Несъмнено наличието на единна и цялостна методика за публикуване на писмените извори за българската история е предпоставка за правилното решаване на въпросите, от които зависи научната стойност на съответните публикации. Досега обаче съществуващите правила имат задължителен характер само за архивните учреждения и почти не се спазват от останалите ведомства, които публикуват писмени извори и подготвят документални издания. А несъобразяването и пренебрегването на съвременните теоретико-методически изисквания във връзка с тези издания биха затруднили реализирането и на една нова национална програма за публикуване на писмените извори за българската история, от която несъмнено се нуждаем.

Към посочените проблеми на съвременната българска археография и публаторска дейност има пряко отношение и въпросът за обучението на кадрите, които се осигуряват за тази толкова специфична област на знанието и практиката. Археографията като учебна дисциплина се преподава от 1972 г. насам единствено в

Историческият факултет на СУ „Св. Климент Охридски“ под формата на специализиран курс. Съгласно сегашния учебен план, хорариумът дори беше намален от 60 на 45 часа (30 часа лекции и 15 часа семинарни упражнения). Този курс е задължителен и привилегия само на студентите, които специализират архивистика. Както е известно, това са средно 8 – 10 души годишно. Останалите бъдещи историци така и не успяват да се „запознаят“ с археографията и въпросите на публицаторската дейност. Впоследствие на някои от тези специалисти се налага да публикуват или да съдействат за публикуването на документални извори, а също и на образци на световното литературно-историческо наследство. А времето на любителите археографи у нас очевидно трябва да отмине.

Направеният преглед на идеите, проектите, постиженията и проблемите във връзка с публикуването на писмените извори за българската история в периода след Освобождението до наши дни позволява да предложим в заключение следните изводи:

Първо, независимо от теоретико-методическата изостаналост и явния анахронизъм в управлението и организацията на съвременната българска публицаторска дейност, още от самото начало винаги са били търсени решения с оглед осигуряване на изворовата база за изследванията по история.

Второ, превесът на юбилейните репрезентативни документални сборници през 70-те и 80-те години не обезценява значението на предходните идеи, принципи и постижения във връзка с тази дейност.

Трето, учени като И. Шишманов, В. Златарски, П. Ников, П. Мутафчиев, И. Дуйчев и др., които формират облика на националната ни историческа школа според европейските представи и образци, определят предварителното издирване, проучване, събиране и публикуване на писмените извори за българската история като задължително условие за историческите изследвания.

Четвърто, те неотложно се придържат към тези принципи в научноизследователската си работа.

Пето, техните идеи, програми и методически препоръки би трябвало да бъдат включени при предстоящите обсъждания и нови разработки в тази област.

Шесто, ведомствените „тайни“ и монополът върху подготовката на документални сборници от едни и същи специалисти напоследък ще трябва час по-скоро да бъдат заменени с нова, добре обмислена, съобразена с традициите и възможностите, широко обсъдена, финансово, кадрово и технически осигурена Национална програма за публикуване на писмените извори за българската история.

Седмо, Националната програма ще стимулира по-нататъшното развитие на българската археография като специализирана теория и методика на публицаторската ни дейност.

Осмо, изпълнението на Националната програма трябва да се възложи на административно обособена Комисия от експерти (съответно към БАН или бъдещия ни Национален архив).

Девето, необходимо е Комисията да има самостоятелен правилник, бюджет и щат, както и правото да използва допълнителни средства от други източници.

Десето, наред с класическите печатни издания, да се осигури подготовката на повече нетипографски публикации, които са по-евтини и по-лесни за изпълнение.

Б Е Л Е Ж К И

¹ Булыгин, И. А. Археографическая комиссия. – В: СЕЭ. М., 1961, 807–808.

² Дуйчев, И. Лекции по архивистика (изнесени пред есенния курс за библиотекари през 1949 г.). С., 1950, 15–16; Георгиев, К. Въпроси на българската археография. С., 1970, с. 6; Матеева, М. За предмета и задачите на археографията. – ИДА, 1973, № 26, 19–28; Нейкова, А. Археографията като научна дисциплина в светлината на дискусията в сп. „Советские архивы“. – АПр, 1979, № 2, 5–12.

³ Георгиев, К. Въпроси на...

⁴ Генчев, Н. Българско възраждане. Бележки и записки по нова българска история. С., 1979, 8–9.

⁵ Цанев, Д. Българската историческа книжнина през Възраждането (XVIII – първата половина на XIX в.). С., 1989, 15–19.

⁶ Пак там, 22–42.

⁷ Кувев, К. Съдбата на старобългарските ръкописи през вековете. С., 1979.

⁸ Ангелов, Б. Старобългарско книжовно наследство. С., 1983, с. 23; Райков, Д. Българите и България в чуждестранната книжнина. С., 1980, 259–298.

⁹ Цариградски вестник, III, 1853, № 142, с. 3.

¹⁰ Стоянов, М. Ръкописната сбирка на Найден Геров. – Изв. Инст. лит. 16, 1965, 135–146.

¹¹ Шишманов, И. Нови студии из областта на Българското възраждане. III. Преписката на Неофит Рилски. – В: СББАН, 21, 1926, с. 149.

¹² Попгеоргиев, Й. Материали по църковната борба (Архивът на Неофит Бозвели). – В: СББАН, 14, 1921, 3–4.

¹³ НА БАН, ф. 1/к, оп. 2, а. е. 363, л. 9.

¹⁴ Периодическо списание (ПСп), I, 1874, № 9–10, 1–47; 1876, № 11–12, 74–104.

¹⁵ Арнаудов, М. Неофит Хилендарски Бозвели. Живот, дело, епоха. С., 1930, с. 28.

¹⁶ ПСп, I, 1976, № 5–6, 78–103.

¹⁷ Пак там, № 11–12, с. 10.

¹⁸ Бурмов, Ал. Захари Стоянов, Христо Ботйов. Опит за биография. С., 1966, с. 377.

¹⁹ Заимов, Ст. Три документа по въстанието. – В: СБНУНК, 1894, № 11, 764–765.

²⁰ Страшимиров, Д. Т. Архив на Възраждането, Т. 1. Документи по политическото ни възраждане. С., 1908, с. XX, Програмата на музея, чл. 4.

²¹ Редакцията на СБНУНК, 1889, № 1, с. 176.

²² Шапкаров, К. Нови документи по владишкия въпрос в Охрид през 1859–1861. – В: СБНУНК, 1900, № 16–17, 913–925; Цанков, К. Официални румъно-турски документи по минаването на Хр. Ботевата чета през Дунава в 1876. – В: СБНУНК, 1901, № 18, 207–241; Ичкеев, Д. Турски държавни документи за Осман Пазвантоглу Видински. – В: СБНУНК, 1908, № 24, 1–128; Принос към въпроса за спахите в отоманската държава и турски документи върху тях. – В: СБНУНК, 1909, № 25, ч. 2, 29–96; Попов, Л. Принос към изучаване миналото на българското отечество (австрийски, немски и френски дипломатически документи във връзка с бунта на Осман Пазвантоглу). – В: СБНУНК, 1908, № 24, 1–157 и др.

- ²³ По п георгиев, Й. Материали по църковната борба. – В: СБНУНК, 1906/7, 1908, № 22–24, 1–80, 1–370; З л а т а р с к и, В. Писма на П. Р. Славейков (от архива на Н. П. В. Златарски от 1861). – В: СБНУНК, 1898, № 15, 1–32; Р о м а н с к и, Ст. Австрийски документи по Нишкото българско въстание от 1841 г. – В: СБНУНК, 1912, № 25, 79–195 и др.
- ²⁴ Р а д к о в, Мл. Из историята на Архива на Възраждането в България. – ИДА, 1963, № 7, 43–65.
- ²⁵ ДВ, № 37, 18 февр. 1911.
- ²⁶ К у з м а н о в а, М. История на архивите и организация на архивното дело в България. С., 1966.
- ²⁷ М и я т е в, П. Архивното дело в България от Освобождението до създаване на ДАФ през 1951 г. – Изв. Архив. инст., 1957, № 1, 21–43.
- ²⁸ Н е й к о в а, А. Съдбата на националното документално наследство след Освобождението до създаването на държавните архивни учреждения. – В: Кризата в историческото развитие. С., 1991, 162–173.
- ²⁹ НА БАН, ф. 11/к, Иван Д. Шишманов, оп. 2, а. е. 420, л. 1–2.
- ³⁰ Пак там, л. 1.
- ³¹ Нов век, 7, 1905, № 856, 7/20 март.
- ³² Б у л у г и н, И. А. Археографическая... – В: СИЭ, 1961, с. 807; В а л к, С. Н. Судьбы „археографии“. – В: Археографический ежегодник за 1961. М., 1962, 453–464.
- ³³ Д у й ч е в, И. Лекции по..., с. 15.
- ³⁴ Р о ж д е н с т в е н с к а я - Д о б н а ш, О. А. История письма в средние века. М., 1987, 97–107.
- ³⁵ Пак там, с. 97.
- ³⁶ ЦДИА, ф. 1241, Българско историческо дружество, оп. 1, а. е. 11, л. 2.
- ³⁷ Пак там, л. 6.
- ³⁸ Пак там, л. 7.
- ³⁹ Пак там, л. 47.
- ⁴⁰ Пак там, а. е. 5, л. 4.
- ⁴¹ Пак там, л. 30.
- ⁴² Пак там, л. 64.
- ⁴³ Н и к о в, П. Задачите на днешната българска историография. – ГСУ ФИФ, т. 67, 1920/1921, 289–307.
- ⁴⁴ Пак там, с. 305.
- ⁴⁵ И в а н о в, Й. Българите в Македония. Издирвания и документи за тяхното потекло, език и народност с етнографска карта и статистика. С., 1915.
- ⁴⁶ З л а т а р с к и, В. Документи за българската история. Т. 1. Ч. 1. С., 1931, с. 5.
- ⁴⁷ Документи за българската история. Т. 1. Архив на Найден Геров. Подреден от Т. Панчев. Под ред. на М. Г. Попруженко. Ч. 1. (1857–1870 г.) С., 1931; ч. 2. (1871–1878 г.) С., 1932.
- ⁴⁸ Н и к о в, П. Документи за новата история на българския народ из Виенските държавни архиви. Ч. 1, 2. Под ред. на Ст. Романски. С., 1948, 1951.
- ⁴⁹ НА БАН, ф. 56 к, Петър Мутафчиев, а. е. 337, л. 1–6.
- ⁵⁰ Пак там, л. 1.
- ⁵¹ Пак там, л. 2.
- ⁵² Пак там, л. 3.
- ⁵³ Пак там, л. 4.
- ⁵⁴ Пак там, а. е. 336, л. 2. Правилник за комисията по издаване на изворите за българската история.
- ⁵⁵ Пак там, л. 4–5.
- ⁵⁶ С т р а ш и м и р о в, Д. Архив на Възраждането. С., 1908; Васил Левски. Живот, дела, извори. Т. 1. С., 1929.
- ⁵⁷ Н и к о в, П. Българското Възраждане във Варна и Варненско. Митрополит Йоаким и неговата кореспонденция. С., 1935.
- ⁵⁸ Д и н е к о в, П. София през XIX в. до Освобождението на България (М-ли за историята на София, кн. IX). Изд. на Бълг. Археол. инст. със средства от фонда на Софийската община, отреден за тази цел. С., 1937.
- ⁵⁹ Д у й ч е в, И. Софийската католишка архиепископия през XVII в. Изучаване и документи (М-ли..., кн. X). С., 1939.

- ⁶⁰ Д у й ч е в, И. Из старата българска книжнина. 1. Книжовни исторически паметници от Първото българско царство; 2. Книжовни и исторически паметници от Второто българско царство. С., 1940, 1944.
- ⁶¹ Ш о п о в, Ат. Д-р Стоян Чамаков (1819–1893 г.). Живот, дейност и архива. – В: СББАН, 1919, № 12, 74–668; П о п г е о р г и е в, Й. Материали по църковната борба... – В: СББАН, 1921, № 14, 1–82; Р о м а н с к и, Ст. Заговорът на Г. С. Раковски (Георги Македон) в Браила през 1842 г. – В: СББАН, 1921, № 14, 85–184; Ш и ш м а н о в, И. Нови студии... – В: СББАН, 1926, № 21, 1–367 и др.; М о л л о в, И. Новонамерен ръкописен сборник на Софрония Врачански от 1802 г. – Сп БАН, 1911, № 1, 137–160; Ръкопис на Софрония Врачански. – Сп БАН, 1926, № 35, 82–92; И з в о р о в, А. Две писма на Неофит Рилски. – Сп БАН, 1915, № 11, 151–156; Б а л а б а н о в, М. Писма на Г. С. Раковски от крехката му ученическа възраст. – Сп БАН, 1919, № 18, 81–92; Б о б ч е в, С. Канун-наме от 1857 г. за чорбаджилъка в Търновския санджак. – Сп БАН, 1923, № 29, 86–87; О р е ш к о в, П. Руска преписка по нашето освободително движение (1866–1868 г.) – Сп БАН, 1936, № 52, 255–311 и др.; М а д ж а р о в, М. Спомени за Тодор Каблешков. – Родина, 1, 1938, № 2, 24–26; Б у р м о в, Ал. Нови писма на В. Левски и Хр. Ботев. – Родина, 1939, № 1, 177–180; Още едно писмо на Хр. Ботев. – Родина, 1939, № 2, 159–161; Г а н д е в, Хр. Един политически документ от 1860 г. – Родина, 1939, № 4, 175–181 и др.
- ⁶² Ш и ш м а н о в, И. Раковски като политик. Документи от архива му. – В: СБ БАН, 1918, № 9, 24–31; С т е ф а н о в, Г. Стефан п. Н. Изворски, учител и поет от епохата на Възраждането (1815–1877). Архивни документи. – В: СБ БАН, 1935, № 28, 130–164 и др.
- ⁶³ С т о я н о в, М. Фототипно предаване на стари ръкописи, книги и периодични издания. – Изв. НБКМ, 121 (17), 1972, с. 127.
- ⁶⁴ ИДА, 19571, № 1, 5–6.
- ⁶⁵ Васил Левски и неговите сподвижници пред турския съд. Документи от турските архиви. Съст. Б. Недков, П. Миятев и др. С., 1952; Априлско въстание 1876 г. Т. 1–2. Съст. К. Каратеодорова и др. Ред. Ал. Бурмов. С., 1954–1956.
- ⁶⁶ С н е г а р о в, И. Принос към биографията на Неофит Рилски (гръцки писма до него). Изд. на БАН – Архивен инст. С., 1951.
- ⁶⁷ М и я т е в, П. Из архива на Константин Иречек. Преписка с българи. Документи за обществено-политическата и културната история на България от 1871 до 1917 г. Т. 1–3. С., 1953–1963.
- ⁶⁸ М и я т е в, П. Г. Д и м о в. Документи за историята на българското книжовно дружество в Браила (1868–1876 г.). С., 1958; С н е г а р о в, И. Документи за историята на българското книжовно дружество (1878–1911 г.). С., 1966; М и я т е в, П. и др. Документи за историята на Българската академия на науките (1911–1944 г.). С., 1974.
- ⁶⁹ С н е г а р о в, И. Принос към биографията на Райно Попович. Изд. на БАН – Арх. инст. С., 1959.
- ⁷⁰ Извори за българската история: Гръцки извори за българската история. (ГИБИ). Т. 1–6. С., 1959, и др.; Латински извори за българската история. (ЛИБИ). Т. 1–7. С., 1959, 1960 и др.; Турски извори за българската история (ТИБИ). Т. 1–3. С., 1959, 1966...
- ⁷¹ С м о х о в с к а - П е т р о в а, В. Неофит Бозвели и българският църковен въпрос (Нови документи из архива на А. Чарториски). С., 1964; П а с к а л е в а, В., К. К о с е в. Немски извори за българската история (1875–1877). С., 1973; М и я т е в, П. Документи за българската и сръбската история из маджарските архиви (1868–1878 г.). С., 1971; Т о д о р о в, Н., В. Т р а й к о в. Българи, участници в борбите за освобождение на Гърция (1821–1828). С., 1971 и др.
- ⁷² С н е г а р о в, И. Кодекс (кондяка) на църквата „Св. Георги“ в Струга (1792–1912 г.). С., 1964; Т р а й к о в, Н. Братя Миладинови. Преписка. (По повод 100-годишнината от излизането на „Български народни песни“). С., 1964.
- ⁷³ Д и м о в, Г., Н. и В. Т р а й к о в и. Архив на Г. С. Раковски. Т. 1–4. С., 1952–1969.
- ⁷⁴ Л е к о в, Д., Л. М и н к о в а. Из архива на Любен Каравелов. Ръкописи, материали и документи С., 1964.
- ⁷⁵ Д и м и т р о в, М. Публицистиката на Любен Каравелов (1860–1869 г.). Статии, дописки, писма (до излизането на в. „Свобода“). С., 1957.
- ⁷⁶ М и х о в, М. Материали по история на Българската армия. Българското опълчение. Т. 1–2. С., 1956 и 1959 и др.
- ⁷⁷ Д. Б л а г о е в. Сборник от документи (1875–1934 г.). С., 1956; В. Работник. Избрани статии и материали. С., 1957; Великата Октомврийска социалистическа революция и революционните

борби в България през 1917–1919 г. С., 1957; Лайпцигският процес и международната солидарност в борбата против фашизма (1933–1934 г.). С., 1958; Лайпцигският процес (1933–1934 г.). С., 1960; В бой с фашизма. С., 1960; Въоръжената борба на българския народ против фашизма (1941–1944 г.). С., 1962; Отзвукът на Лайпцигския процес в българския печат (1933–1934 г.). С., 1964 г. и т. н.

⁷⁸ Ду й ч е в, И Лекция по... , с. 184.

⁷⁹ Пак там, с. 16, 60.

⁸⁰ Пак там, с. 61.

⁸¹ За интереса към документалните извори за българската история от страна на ръководството на БКП свидетелства една програма още от 1928 г., която се съхранява в личния архивен фонд на Г. Димитров. В програмата се поставя задачата да се организира издирване на всички архивни документи, които са били свързани с политиката на Русия в България и на Балканите, намиращи се в руските архиви. Дори била съставена комисия от пет души (Кабакчиев, Марек, Топалов, Генчев и Червенков).

⁸² К о с е в, Д. За състоянието и задачите на българската историческа наука. – ИПр., 20, 1964, № 4, 16–39.

⁸³ Постановление № 32 от 27. IV. 1977 г. „За по-нататъшно развитие и усъвършенстване на архивното дело в България“. – В: Сборник за нормативни актове по архивно дело в НР България. С., 1978, с. 49.

⁸⁴ Г е о р г и е в, К. Нов етап в работата по обнародване на изворите за българската история. – АПр, 1973, № 3, 10–13.

⁸⁵ Пак там, 7–13.

⁸⁶ Разполагаме с екземпляр от подготовените и раздавани за обсъждане в Комисията.

⁸⁷ Тези документи също бяха в пакета документи за обсъждане в Комисията.

⁸⁸ Т и ш к о в, В. А. История и историка в США. М., 1985, 137–138.

⁸⁹ К о н е в с к и й, Б. П. Национальная программа публикации исторических документов в США. – Исторический архив, 1956, № 3, 238–239.

⁹⁰ Б е р к, Ф. Г. Национальный архив и управление документацией в США. – Советские архивы, 1988, № 3, с. 94.

⁹¹ Annual Report for the Year Ended, Sept., 30, 1986. The National Archives and Records Administration. Washington, p. 59.

⁹² Г е о р г и е в, К. Въпроси на... : За научно-справочния апарат на документалните публикации. – ИДА, 1966, № 12, 31–54; Към въпроса за обнародването на документалните извори за нашата история. – ИПр., 1966, № 3, 91–114; Епистоларните материали като исторически извори и тяхното обнародване. – ИДА, 1967, № 14, 10–72; Микрофилмонизацията на документи – нов етап в публицаторската дейност. – ИПр, 1969, № 17, 55–62; Документалните извори и техният подбор при издаването им. – В: Научни конференции по архивознание. Т. 1, С., 1979, 6–18; Н е й к о в а, А. Археографски проблеми на българското възрожденско документално наследство. Автореферат. С., 1980; Нормализация на правописа при публикуването на български архивни документи от епохата на Възраждането. – ИДА, 1979, № 38, 95–106; Документалните публикации за Българското възраждане в периодичните издания – начален етап на археографска дейност. – ИДА, 1981, № 40, 55–70; Предназначение, тематика и видове документални издания за историята на Възраждането. – ИДА, 1981, № 42, 35–50; Регестите преходна форма при описанието на архивни документи и тяхното публикуване. – В: Научни конференции по архивознание. С., 1987, 335–342; Двустранните и многостранните документални издания – принос към изворовата база за изследванията по българистика. – В: Втори международен конгрес по българистика. Доклади. Т. 22. С., 1988, 233–241 и др.

⁹³ Б о г д а н о в и ч, Д., Б. В е л ч е в а, А. Н а у м о в. Болгарский апостол XIII века: Рукопись Дечани – Црколез. Исследование и микрокарточное воспроизведение рукописи. С., 1986.

⁹⁴ Правила за обнародване на писмени извори за българската история (XVIII – XX в.). С., 1981.

⁹⁵ Методически кодекс на ГУА при МС. Ч. 4. Правила за публикуване на архивни документи. С., 1982. 694–703.